

ANADOLU SELÇUKLU KERVANSARAYLARI İLE ORTA ASYA KERVANSARAYLARININ KARŞILAŞTIRILMASINA YÖNELİK BİR DENEME¹

Bu yazıda, 1993 yazında, Özbekistan ve Türkmenistan'da, Hirayama İpek Yolları Vakfı'nın, UNESCO aracılığıyla, verdiği burs ile yapılan araştırmaların sonuçları verilecektir².

Konuya geçmeden önce, ribat ve kervansarayların ilişkisine değinmek istiyorum. İslamiyetin yayılmaya başladığı yıllarda, Arapların, Kuzey Afrika ve İspanya'da, sınırların korunması ve genişletilmesi amacıyla, ribat adı verilen dini ve askeri nitelikli yapılar kurdukları bilinmektedir³. Arap istilâlarıyla, diğer bölgelere de yayılan bu ribatlar, sınırların genişlemesiyle, işlev değişikliğine de uğramışlardır. Sınırların iç kesimlerinde kalan ribatlar, zaviye, tekke, hankâh gibi şeyhlerin, dervişlerin kaldıkları yerler şekline dönüşmüşlerdir⁴. Böylece, ribat kelimesi, hankâh ile aynı anlamda kullanılmaya başlanmıştır.

Diğer taraftan, ribat kelimesinin, Maveraünnehir, İran ve Anadolu'da, kervansaray ile de eş anlamlı kullanıldığı görülür⁵. Sınırlarda kışla ve karakol görevini üstlenen dini ve askeri nitelikli ribatlar, yollar üzerinde kervanların emniyetini ve barınmalarını sağlayan binalar şeklinde işlevlerini sürdürmüşlerdir. Orta Asya'nın ribat-kervansaraylarıyla, Anadolu'nun hanları aynı işleve hizmet etmiş yapılardır⁶. Asya'daki Ribat-ı Melik, Ribat-ı Şerif gibi yapılar ile Anadolu'daki Kuruçeşme Hanı, Kırkgöz Hanı gibi yapılar, birer kervansaray olmalarına rağmen, kitabelerinde, ribat adıyla anılmışlardır.

Orta Asya kervansarayları konusunda yaptığımız araştırmalar, birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Öncelikle, incelenen yapıların büyük çoğunluğu günümüze sağlam bir şekilde ulaşmamışlardır. Kimi tamamen ortadan kalkmış, kimisi ise orijinal durumu tespit edilemeyecek kadar tahrip olmuştur. Bu yapılardan El Asker Kervansarayı, hemen hemen ortadan kalkmıştır. Yapının, sadece, bir-iki duvar parçası ayaktaadır.

¹ Bu yazı çerçevesinde, Orta Asya kavramı ile sadece Özbekistan ve Türkmenistan kastedilmektedir. Bu çalışmanın bir özeti " A Comparison Between the Caravanserais of Anatolia and Central Asia in the Middle Ages" başlığı ile 17-23 Eylül 1995 tarihleri arasında, Cenevre'de düzenlenen 10. Uluslararası Türk Sanatı Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

² Araştırmayla ilgili Rusça kaynaklar, E. Ü. Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü öğrencisi, Şenay Özgür, tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Kendisine teşekkür ederim.

³ Ribatlar hakkında geniş bilgi için bkz. F. Köprülü, "Ribat", *Vakıflar Dergisi*, II (1942)s. 267-278.; ayrıca bkz. G. Marçais. O. Aslanapa, "Ribat", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9 (1964), s. 734-738.

⁴ F. Köprülü, *a.g.m.*, s. 269, 270, 273.; ayrıca bilgi için bkz. S. Eyice, "Mescid", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8 (1979), s. 58-60.

⁵ F. Köprülü, *a.g.m.*, s. 274-276.

⁶ Ribatlar ve işlev değişiklikleri hakkında toplu ve geniş bilgi için bkz. M. Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Ankara 1977, s. 169-183.

Günümüze en iyi durumda ulaşabilmiş yapı, Daya Hatun Kervansarayı'dır. Diğer yapılar ise, bugünkü görünümüleriyle orijinal durumları hakkında fazla bilgi verecek durumda değildirler.

Gerçekten, G. A. Pugaçenkova'nın daha önce yayımlanmış olduğu planlar olmasa, bu araştırmayı yapabilmemiz mümkün olamayacaktı. Ancak, söz konusu planlar, çizim kurallarına uygun çizilmemişlerdir. Yapıların büyük bir kısmı harap olmasına rağmen, planlarda bir takım hataların bulunduğu saptanabilmektedir. Üst örtülerin pek işaretlenmediği, açıklıkların kapı mı, pencere mi oldukları belli olmayan bu planlar, yapıların daha çok düzgün çizilmiş krokileri şeklindedir. Biz yapıların, bugünkü durumlarını gösteren planlarını verdik. Bu planları, daha önce yayımlanmış planlar üzerinde, düzeltmeler ve eklemeler yaparak, ya da yapıların ayakta olmayan bölümlerini, eski planlara göre tamamlayarak oluşturduk.

Yapıların çok fazla tahrip olmasının yanısıra, tarihlendirilmelerinde de bir takım sorunlar bulunmaktadır. Yapıların hemen hepsi, birtakım varsayımlar ve karşılaştırmalar yoluyla, X. - XII. yüzyıllar arasındaki bir zaman dilimi içine yerleştirilmişlerdir⁷. Hatta, bu binaları, inşa ettirenlerin kim olduğu konusunda da değişik fikirler öne sürülmüştür. Biz bu çalışmamızda, sadece yapıların araştırmacılarca önerilen tarihlerinden yola çıkarak bir tablo oluşturmakla yetindik (Tablo-I).

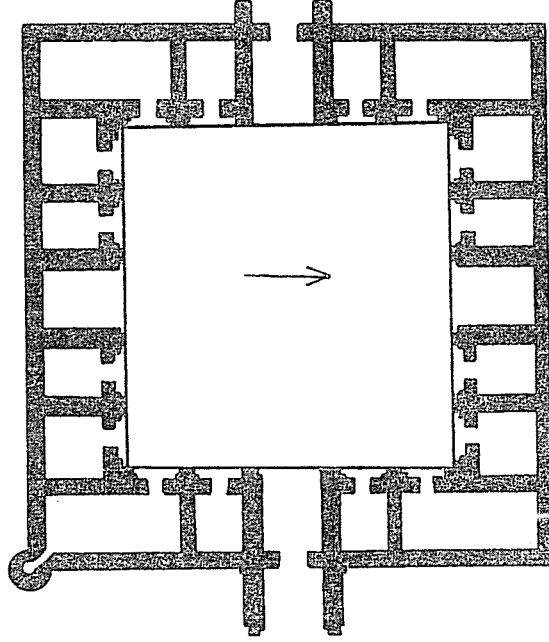
Orta Asya kervansarayları ile Anadolu Selçuklu kervansarayları arasındaki en önemli farklardan biri malzemeden kaynaklanmaktadır. Yapıların ayakta kalabilme sürelerinde de belirleyici bir rol oynayan malzeme, Anadolu'da taş iken, Orta Asya'da kerpiçtir. Ancak az sayıda olmakla birlikte, Daya Hatun Kervansarayı, Kurtlutupe Kervansarayı gibi yapılarda kerpiçin yanısıra tuğla da kullanılmıştır. Bu nedenle, her iki yapının, daha fazla bölümü ayakta kalabilmiştir.

Bu bölge kervansaraylarının, genellikle, geometrik ve simetrik bir planlamayla inşa edildikleri gözlenir. Büyük çoğunluğu da, tek bir avlu etrafında düzenlenmiş plan şemalarına sahiptirler. Ancak, bu tek avlulu plan şemasında, mekanların yerleştirilişleri açısından birtakım farklılıklar bulunmaktadır.

Geometrik ve simetrik bir düzenlemeyle inşa edilmiş, Merv-Hârizm yolu üzerindeki Ode Merguen Kervansarayı, bir orta avlu çevresinde şekillenmiş plan şemasına sahiptir (Şek. 1)⁸. Yaklaşık 41x41. 4 m. ölçülerindeki, kare planlı yapı, dört eyvanlı bir avlu ile doğrudan bu avluya açılan mekanlardan oluşmaktaydı. Yapının köşelerinde dikdörtgen planlı ahırlar, ahırlarla eyvanlar arasında da küçük odalar bulunmaktaydı. Üst örtüsü tonoz idi. Yapı, aynı aks üzerine yerleştirilmiş iki giriş sahiptir. Bunlardan ana giriş, diğerine göre, cepheden daha fazla çıkıntı oluşturmaktadır. Yapının güneydoğu köşesinde, içi boş bir kule bulunmaktadır.

⁷ Yapıların, araştırmacılarca ileri sürülen tarihlendirilmeleri hakkında geniş bilgi, yayına hazırlanmış bir başka yazımızda ele alınmıştır. Bkz. İ. Kuyulu, "Özbekistan ve Türkmenistan'da Bulunan Ortaçağ Kervansarayları Üzerine Gözlemler", *Celal Esad Arseven Anısına, Sanat Tarihi Sempozyumu*, İstanbul 7-10 Mart 1994, Bildiriler, (baskıda).

⁸ Geniş bilgi için bkz. G. A. Pugaçenkova, "Novoe Po Arhitektura Crednevekovogo Merva", *TRUDY YUTAKE (Yujno. Turkmenistanskoy Arheologičeskoj Kompleksnoy Ekspeditskii), Tom XII*, Aşhabad 1963, s. 235-238.; M. E. Masson, "Srednevekovniye Torgoviye Puti iz Merva v Horezm i v Maverannahr (v Predelah Turkmenskoy SSR)", *TRUDY YUTAKE, Tom XIII*, (derginin bu sayısı tamamen bu esere ayrılmıştır), Aşhabad 1966, s. 62-64.; ayrıca bkz. G. A. Pugaçenkova, *Iskusstvo Turkmenistana*, Moskva 1967, s. 107-108.

Şek. 1- Ode-Merguen Kervansarayı. Plan (G. A. Pugaçenkova).

Kerpiç malzemeyle inşa edilmiş yapının, büyük bir bölümü harap olmuştur (Şek. 2)(Res. 1 - Res. 2). Bugün ana cephesi ile köşesindeki kule, eyvanların yan duvarları ile mekanlardan bazılarının duvarları kısmen ayakta. Yapının, bugün ayakta olmayan bölümlerinin, orijinal durumlarını tespit etmek oldukça güçtür. Kerpiç duvarlar, ya tamamen yok olmuş, ya da eriyerek belirli bir yere kümelenmiştir.

Tek avlu çevresinde şekillenmiş plan şemasına sahip, diğer bir örnek de, Buhara'nın güneyinde, Beykent'te bulunan ve Ribat I olarak isimlendirilen Beykent Ribatı'dır⁹. Bu yapı da, Ode Merguen Kervansarayı gibi, revaksız bir orta avlu ile bu avlunun etrafını çevreleyen mekanlardan oluşmaktadır (Şek. 3) (Res. 3). Ancak, Beykent Ribatı'nda, mekanların yerleştiriliş düzeni farklılıklar gösterir. İki eyvanlı avlunun etrafındaki mekanlar, doğu, batı ve güneyde, üçlü bölümler halinde yerleştirilmişlerdir. Bir eyvan ve bu eyvana açılan iki mekandan oluşan bu üçlü bölümler, düzenlemeleriyle, adeta 728 tarihli, Kasr ül Hayr el Garbi'deki beytleri hatırlatmaktadır¹⁰. Avlunun kuzeyinde ise, farklı şekilde yerleştirilmiş küçüklü büyüklü mekanlar bulunmaktadır. Bu bölümdeki bazı mekanlar, planda, dışarıyla bağlantısı olmayan odalar şeklinde gösterilmiştir. Girişsiz bir mekan olamayacağına göre, bu odalara birer açıklık işaretlenmeliydi. Ode Merguen Kervansarayı gibi, iki girişli olan yapının, dört köşesinde birer kule bulunmaktadır.

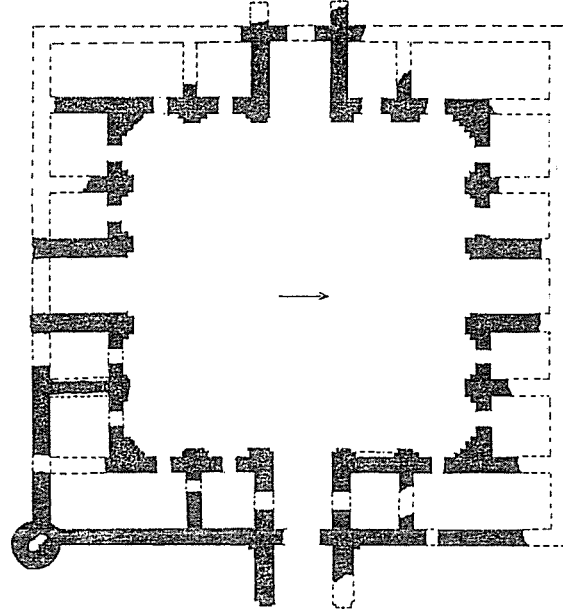
Orta Asya kervansarayları içinde, tek avlu etrafında şekillenmiş plan şemasına sahip diğer bir örnek de, Tahiriye Ribatı'nın yerine kurulmuş olan Amul-Hârizm yolu üzerindeki, Daya Hatun Kervansarayı'dır¹¹.

⁹ Yapı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. D. K. Mirzaahmedov, "Raskopki na Rabate I", *Gorodişte Paykend* (içinde), Taşkent 1988, s. 116-147.

¹⁰ Plan için bkz. K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture. Volume I, Part II*, Fig. 563.

¹¹ Yapı hakkında geniş bilgi için bkz. A. Pribytkova, "Karavan. Saray Daya. Hatın", *Arkhitekturnoe Nasledstvo, III* (1953), s. 92-105.; G. A. Pugaçenkova, "Puti Razvitiya

İnci Kuyulu

Şek. 2- Ode-Merguen Kervansarayı. Plan (Pugaçenkova'nın planına göre)

Geometrik ve simetrik düzenlemeyle inşa edilmiş yapı, bu tipin en gelişmiş örneğidir (Şek. 4). İnşa malzemesi açısından da, diğer örneklerden farklı olarak kerpiçin yanısıra tuğla kullanılmıştır. Bu nedenle de, günümüze, diğer örneklerden daha sağlam ulaşabilmiştir (Şek. 5)(Res. 4 - Res. 5). Ancak, tuğla kaplamalarının büyük bir bölümü dökülmüş, revakları ile üst örtüsünün bir bölümü ve bazı kemerleri yıkılmıştır.

Yapı, dört eyvanlı, revaklı bir avlu ile, bu avlunun etrafını kuşatan mekanlardan oluşur (Res. 6). Daya Hatun Kervansarayı'nın, 30x30 m. ölçülerindeki avlusu, Ode-Merguen Kervansarayı ve Beykent Ribatı'ndan farklı olarak, revaklarla çevrelenmiştir. Revakların arkasına da, ince uzun dikdörtgen planlı ahırlar ile daha küçük kare ya da kareye yakın dikdörtgen planlı yolcu bölümleri yerleştirilmiştir. Revaklar ve ahırlar sivri kemerli tonozlarla, odalar ise kubbe ve sivri ya da haç tonozlarla örtülmüştür (Res. 10). Yapıda bulunan haç tonozlar, tromplarla başlamaktadır. Haç tonoz, Anadolu'da yoğun olarak kullanılan bir örtü şekli değildir. Haç tonoz örtüsünün kullanıldığı Manisa Ulu Camii¹², Tire Kutu Hanı¹³, Menemen Taş Hanı¹⁴ gibi örneklerde ise, haç tonoz

Arhitekturi Yojnogo Turkmenistana Pori Raboviadeniya i Feodalizma", *TRUDY YUTAKE, Tom VI*, (derginin bu sayısı tamamen bu esere ayrılmıştır), Moskva 1958, s. 230-241.; ayrıca bkz. M. E. Masson, *a.g.e.*, s. 201-213.; G. A. Pugaçenkova, *a.g.e.*, s. 109, 110-111.

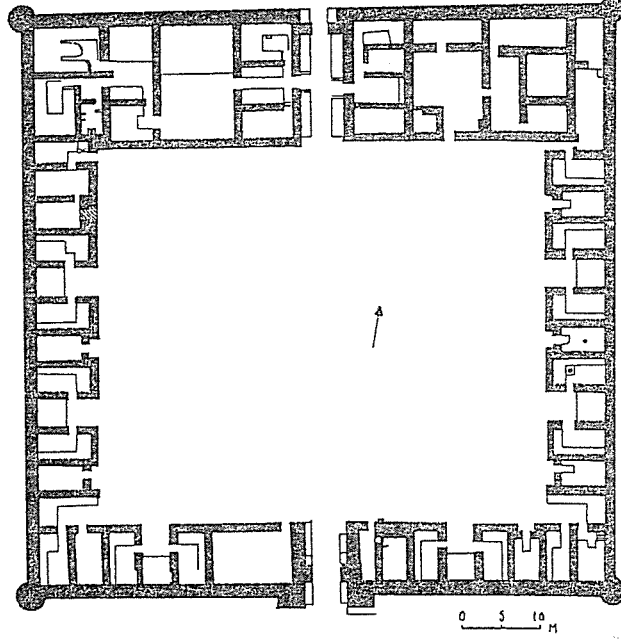
¹² Plan için bkz. O. Aslanapa, *Türk Sanatı II*, İstanbul 1973, s. 221, Plan 106.

¹³ Plan ve resim için bkz. M. V. Tüzüner, *İzmir İli Dahilindeki Türk Devri Ticaret Yapıları*, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1983, Şek. 9, Res. 42,58.

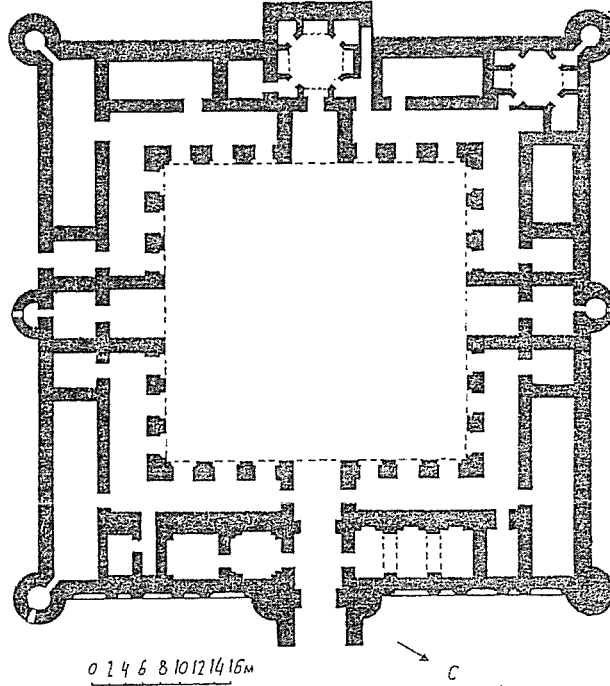
¹⁴ Plan ve resim için bkz. *ay. tez.*, Şek. 23, Res. 102.

Anadolu Selçuklu Kervansarayları İle Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılması

padantiflerle başlamaktadır. Daya Hatun Kervansarayı'nın haç tonozları, köşelerde pandantif yerine tromplarla başlayan tarzıyla, Anadolu'da görülen örneklerden çok farklı bir görünümündedir.

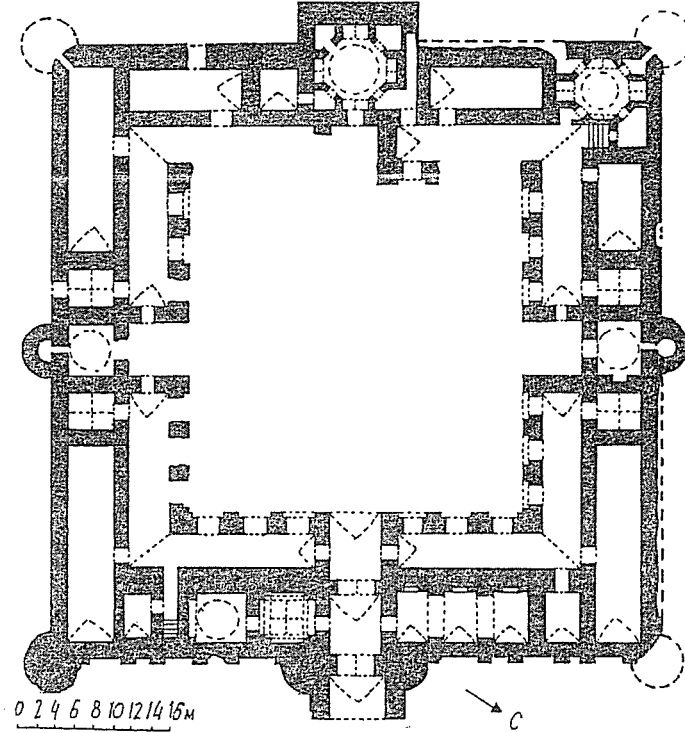

Şek. 3-Beykent Ribatı. Plan (D. K. Mirzaahmedov).

Şek. 4-Daya Hatun Kervansarayı. Plan (G. A. Pugaçenkova).

İnci Kuyulu

Şek. 5-Đaya Hatun Kervansarayı. Plan (Pugaçenkova'nın planına eklemelerle).

Yolcu bölümlerinden, güney kenarının ortasında bulunan ve yapı cephesinden dışa taşan mekan ile, güneybatı köşede yer alan mekan, farklı plan şemalarına sahiptirler. Bunlardan güneydekinde, duvarların ortasına eyvanı andıran birer mekan, köşelere ise, kapıyla geçilen birer hücre inşa edilerek, ortada kubbeyle örtülmüş sekizgen bir mekan oluşturulmuştur. Ancak, köşelerdeki oldukça küçük hücrelerin nasıl bir fonksiyona sahip oldukları anlaşılamamıştır. Güneybatı köşedeki mekanda da, benzer bir düzenleme görülür. Kare bir alan içinde, sekizgen bir mekanın oluşturulması fikrinin, Anadolu'da, yapı ölçeğinde ve anıtsal boyutlarda uygulandığı bilinmektedir. 1550 tarihli, İstanbul Rüstem Paşa Medresesi'nde, sekizgen yapı, bir kare kitle içine alınmıştır¹⁵. Köşelerde kalan üçgenlere de, çeşitli mekanlar yerleştirilmiştir. 1550-57 tarihli, İstanbul Haseki Sultan Darüşşifası'nda ise, sekizgen avlunun köşelerindeki mekanların tasarımı açısından, Đaya Hatun Kervansarayı'nın güney ve güneybatıdaki mekanlarıyla bir benzerlik kurulabilir¹⁶.

Đaya Hatun Kervansarayı'nın özelliklerinden biri de, bu bölgedeki diğer kervansaraylarda, pek bulunmayan köşe kulelerine yer verilmesi ve tek girişe sahip olmasıdır. Yapının doğu cephesinde bulunan ikinci açıklık ise daha sonraki bir dönemde eklenmiş olmalıdır. Đaya Hatun Kervansarayı, gerek planlaması, gerekse süslemeleriyle, Orta Asya kervansarayları arasında, farklı bir yere sahiptir.

Tek avlu etrafında gelişen kervansaraylarda, farklı plan şemaları da uygulanmıştır. Bunlara bir örnek, Merv-Amul yolu üzerindeki El Asker Kervansarayı'dır¹⁷ Diğer

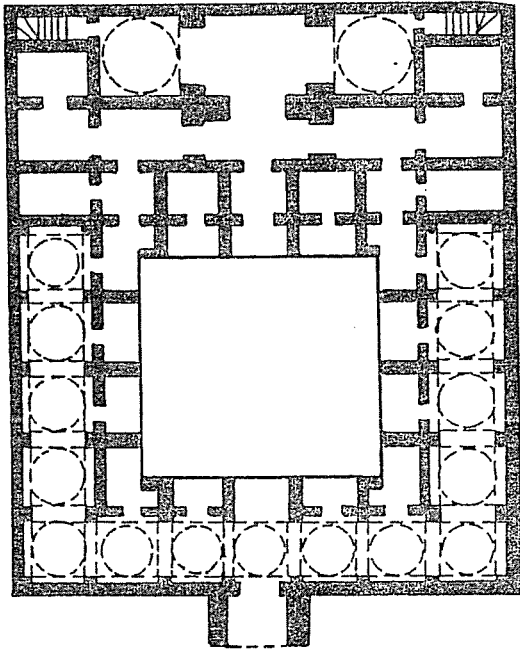
¹⁵ Plan için bkz. A. Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986, s. 134, R. 143.

¹⁶ Plan için bkz. *ay. yer.*, s. 39, R. 9.

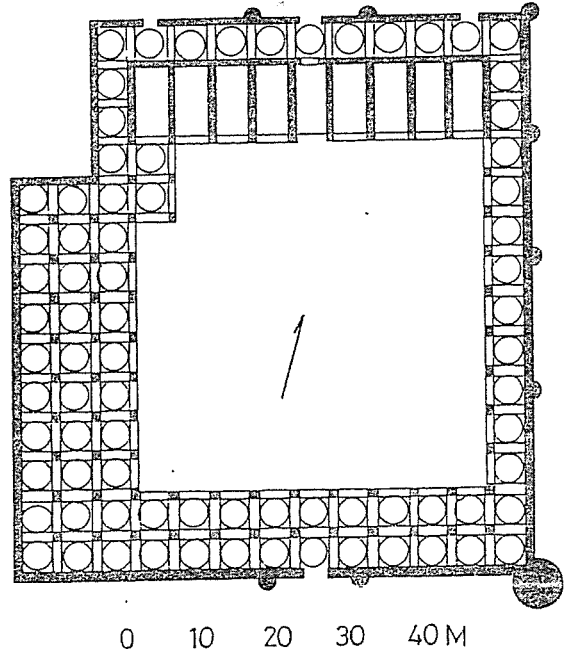
¹⁷ Yapı hakkında geniş bilgi için bkz. G. A. Pugaçenkova, "Puti Razvitiya", s. 223-225.; G. A. Pugaçenkova, *a. g. e.*, s. 107,108. .

yapılardan daha küçük boyutlu olan, 33x38 m. ölçülerinde, dikdörtgen planlı yapı, farklı mekan düzenlemesiyle de dikkati çeker. Bir iki duvar parçası dışında bugün tamamen ortadan kalkmış yapıyı daha önce çizilmiş rökonstrüksiyon planına göre tanımlayabiliyoruz (Şek. 6).

Dikdörtgen planlı yapıda, kare planlı avlu, dört yönden, arkasındaki mekanlara geçişi sağlayan eyvanlarla çevrelenmişti. Geometrik ve simetrik düzenin hakim olduğu yapıda, mekanlar iki ayrı grup oluşturacak şekilde yerleştirilmişlerdi. Girişin karşısında bulunan yolcuların kaldığı bölüm iki katlı idi. Bu bölümde, bir de mescit bulunuyordu. Avlu diğer üç yönden ise, kubbeli ahır bölümüyle çevrelenmişti. Planda, ahırdaki her kubbeli birime, ayrı birer giriş işaretlenmiştir. Ahırın çok sayıda girişe sahip olması, yadırganacak bir durumdur. Taçkapının iki yanına yerleştirilecek birer kapıyla, tüm ahıra giriş sağlanabilecekken, her kubbeli birime ayrı birer giriş verilmesinin nedeni pek anlaşılmamıştır. Diğer taraftan, söz konusu planda, birer giriş gibi işaretlenmiş açıklıkların, birer pencere olma olasılığı da unutulmamalıdır. Eğer bu açıklıklar, birer pencere idiyse, Antalya-Konya yolundaki, 1231 tarihli Alara Hanı'ndaki gibi bir uygulama söz konusu olabilir. Alara Hanı'nda da, ortadaki koridorun iki kenarında yer alan eyvan ve odaların, ahıra açılan küçük birer penceresi bulunmaktadır (Şek. 27). Bu pencerelerin handa kalan kişilerin, mallarını, hayvanlarını denetlemesi için yapılmış oldukları bilinmektedir¹⁸. El Asker Kervansarayı'ndaki bu açıklıkların da, kapı yerine birer pencere oldukları kabul edilecek olursa, Alara Hanı'ndaki gibi bir işleve hizmet edecekleri düşünülebilir. Böylece, ahıra da sadece taçkapının iki yanındaki birer açıklıktan girilebilecekti. Yapıda dikkati çeken bir özellik de, örtü sisteminde, diğer yapılara göre daha fazla kubbe kullanılmış olmasıdır. Tek girişli yapıda, hiçbir kuleye yer verilmemiştir.

Şek. 6-El Asker Kervansarayı. Plan
(G. A. Pugaçenkova).

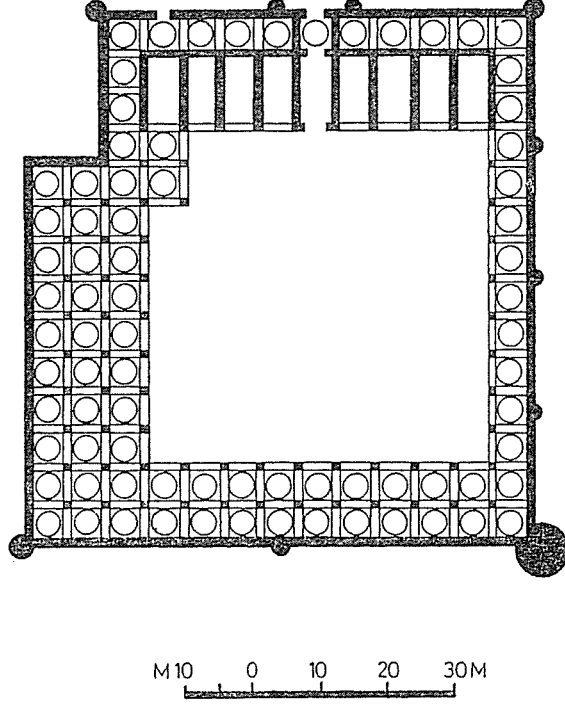

Şek. 7-Hurmuzfarra Kervansarayı. Plan
(G. A. Pugaçenkova).

¹⁸ A. T. Yavuz, "Alara Hanın Tanıtılması ve Değerlendirilmesi", *Bellekten*, XXIII/132, s. 440.

İnci Kuyulu

El Asker Kervansarayı gibi, örtü sisteminde, çok sayıda kubbeye yer verilmiş diğer bir örnek de, Merv-Hârizm yolu üzerindeki, Hurmuzfarra Kervansarayı'dır¹⁹. Yine tek avlu etrafında şekillenmiş plan şemasına sahip yapı, az sayıda kapalı mekana sahip olmasıyla dikkati çekmektedir. Yapının, G. A. Pugaçenkova (Şek. 7) ve M. E. Masson (Şek. 8) tarafından, yayımlanan planlarında, kule ve girişlerin farklı işaretlendiği görülür.

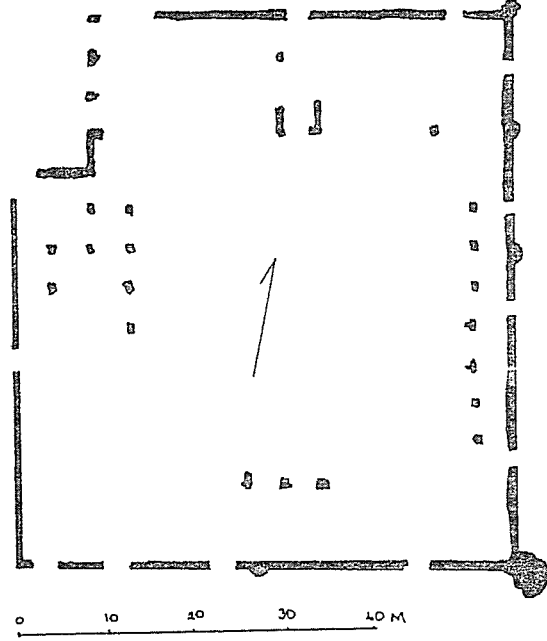

Şek. 8-Hurmuzfarra Kervansarayı. Plan (M. E. Masson).

Bugün harap durumda olan yapının, dış duvarlarından büyük bir bölümü ile bazı payeleri ayakta kalmıştır (Şek. 9) (Res. 7 - Res. 8). Dikdörtgen planlı yapının, kuzeybatı köşesinde bir kırılma görülür. Yapının bugünkü kalıntılarından, plan şemasını anlamak pek mümkün olmamaktadır. Bu nedenle, yapı tanımlamasını, daha önce çizilmiş planlara göre yapacağız. Yapının kare planlı avlusunun, üç yönden kubbelerle örtülmüş revaklarla çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Revaklar doğuda bir, güneyde iki, batıda ise üç sıra halinde uzanırlardı. Avlunun kuzeyinde ise, ortada bir eyvan ile iki tarafında dörder mekan bulunmaktaydı. Dikdörtgen planlı bu mekanların arkasında ise, yine kubbelerle örtülmüş, ikinci bir kapalı bölüm vardı. Söz konusu planlarda, yapının kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerindeki birer köşe kulesi ile kuzey cephesindeki iki ve doğu cephesindeki üç adet payanda aynı şekilde işaretlenmiştir. G. A. Pugaçenkova'nın planında bu kuleler dışında, güney cephesinde iki payanda daha vardır. M. E. Masson'un planında, güney cephesinde, iki payanda yerine, bir payanda, ayrıca, kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde de fazladan birer köşe kulesi, işaretlenmiştir. Girişler, G. A. Pugaçenkova'nın planında biri güneyde, üçü kuzeyde olmak üzere

¹⁹ Yapı hakkında geniş bilgi için bkz. G. A. Pugaçenkova, *a. g. e.* , s. 107.; ayrıca bkz. M. E. Masson, *a. g. m.* , s. 51.

toplam dört adet gösterilmiştir. M. E. Masson'un planında ise, sadece, kuzey cephesinde iki giriş bulunmaktadır.

Şek. 9-Hurmuzfarra Kervansarayı. Plan (Pugaçenkova'nın planına göre).

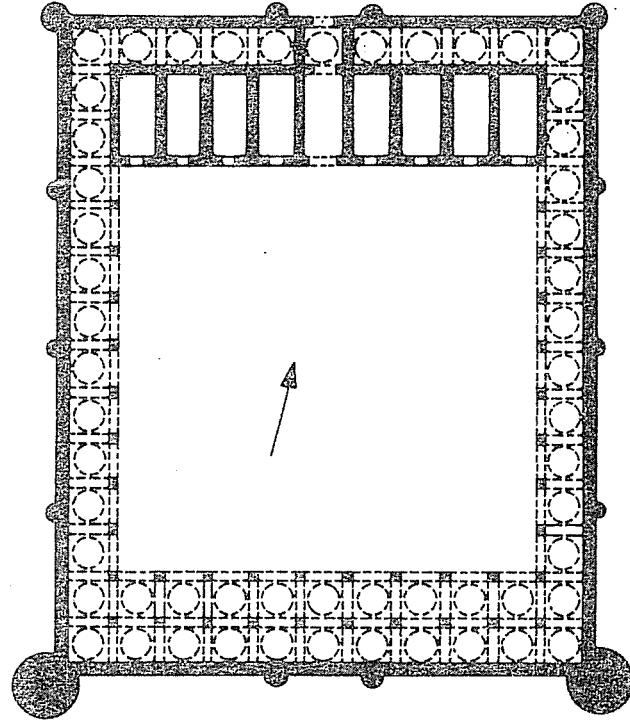
Hurmuzfarra Kervansarayı, genel olarak geometrik ve simetrik bir planlama gösteren bu bölge kervansarayları içinde, bu düzene uymayan planıyla tek örnektir. Ancak, Hurmuzfarra Kervansarayı'nın, batısındaki iki sıra revak ile, avlunun kuzeybatı köşesindeki iki revak biriminin daha geç bir tarihte eklendiği anlaşılmaktadır²⁰. Böylece yapının ilk inşasında, geometrik ve simetrik bir planlamaya sahip olduğu görülmektedir. M. E. Masson'un planında, işaretlenen kuzeybatı ve güneybatı köşe kuleleriyle, oldukça düzgün bir plan şeması gösteren Hurmuzfarra Kervansarayı, tek avlu etrafında şekillenmiş değişik bir örnek olarak dikkati çekmektedir. Hatta, M. E. Masson'un planında işaretlenmiş olan açıklıklardan batıdaki, kaldırılacak olursa, Hurmuzfarra Kervansarayı, tamamen geometrik ve simetrik düzenin hakim olduğu bir plan şemasına sahip olacaktır (Şek. 10).

Genellikle tek avlu etrafında şekillenmiş plan şemalarına sahip örneklerden sonra, Merv-Amul yolu üzerinde bulunan, Akçakale Kervansarayı, çift avlulu düzenlemesiyle diğer örneklerden ayrılır (Şek. 11)²¹. Bugün harap halde olan yapının, sadece dış duvarlarından bir bölümü, her iki avlunun giriş cepheleri ile bazı eyvan ve destek kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir (Res. 9 - Res. 10). Özellikle, iç duvarların büyük bölümü ayakta değildir (Res. 11).

²⁰ M. E. Masson, *a. g. m.*, s. 51.

²¹ Yapı hakkında geniş bilgi için bkz. G. A. Pugaçenkova, "Puti Razvitiya. . .", s. 225-230.; ayrıca bkz. ay. yaz., *a. g. e.*, s. 106,107.; M. E. Masson, *a. g. m.*, s. 114-117.

İnci Kuyulu

10 0 10 20 30 M

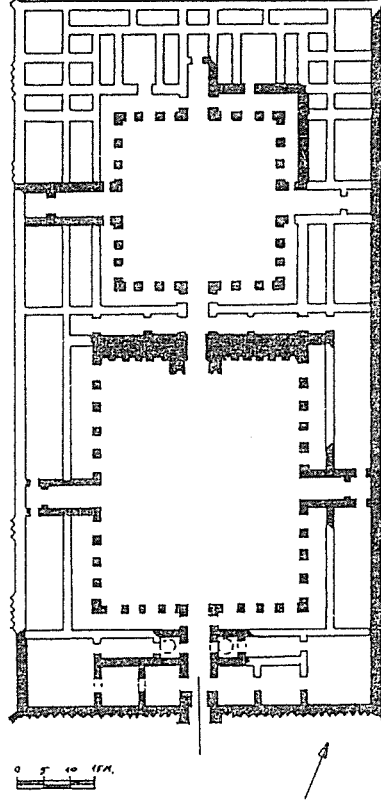
Şek. 10-Hurmuzfarra Kervansarayı. Restitüsyon Denemesi.

Ode-Merguen Kervansarayı, Beykent Ribatı ve Daya Hatun Kervansarayı'nda uygulanan plan şemasının benzeri Akçakale Kervansarayı'nda da görülür. Dört eyvanlı, revaklı kare avlu ve etrafındaki mekanlarla, bu tipin gelişmiş bir örneği olarak, Daya Hatun Kervansarayı'nda karşımıza çıkan plan şeması, ard arda iki kez tekrarlanarak, Akçakale Kervansarayı'nda daha anıtsal boyutlara ulaşır. Ancak, Akçakale Kervansarayı'nda, avlulardan biri dikdörtgen, diğeri ise kare planlıdır. Dikdörtgen planlı birinci avluda, daha çok ahır bölümleri yer alırken, kare planlı ikinci avluda, mekanlar daha küçük yapılarak yolculara ayrılmıştır.

Tek avlulu ve çift avlulu uygulamalardan sonra, Buhara-Semerkant yolu üzerindeki Ribat-ı Melik, çok avlulu plan şemasıyla dikkati çekmektedir. Yeri konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte, Orta Asya kervansarayları arasında inşa tarihi kesin olarak bilinen ender örneklerden biridir²². 471/1078-79 tarihli olan yapıdan,

²² Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Mülk'ün iki ribat yaptırdığı bilinmektedir. bkz. V.V.Barthold (Çev. H.D.Yıldız), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara 1990, s.336.; 471/1078-79 tarihli ve Ribat-ı Melik adıyla anılan bu yapılarla ilgili belgelerde, hangi yapıdan söz edildiği pek anlaşılacağı için, bu iki yapı birbirleriyle karıştırılmıştır. Söz konusu belgeler, iki yapının karıştırılma nedenleri ve araştırmacıların görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. N. B. Nemtseva, "Rabat-ı Malik", *Hudojestvennaya Kultura Sredney Azii. IX. XII Veka*, Taşkent 1983, s. 115-116, s.115, dpt. 6 ve 7'den V.V.Barthold, *Hlopkovodstvo Sredney Azii s İstoriçeskih Vremen do Prihoda Russkih*,

günümüze, hemen hiçbir şey ulaşmamıştır. XX. yüzyıl başlarında ayakta olan anıtsal cephesinden de sadece taçkapısı ayakta (Şek. 12) (Res. 12). Taçkapısı da, son yıllarda onarım görmüştür.

Şek. 11-Akçakale Kervansarayı. Plan (G. A. Pugaçenkova).

Ribat-ı Melik'in 86x86 m. ölçülerinde kare planlı bir yapı olduğu bilinmektedir²³. Ancak, 1973-75, 1977 yıllarında yapılan kazılar, yapı hakkında daha fazla bilgi edinilmesini sağlamıştır²⁴. Bu kazılar sonucunda, yapının iki inşa evresi

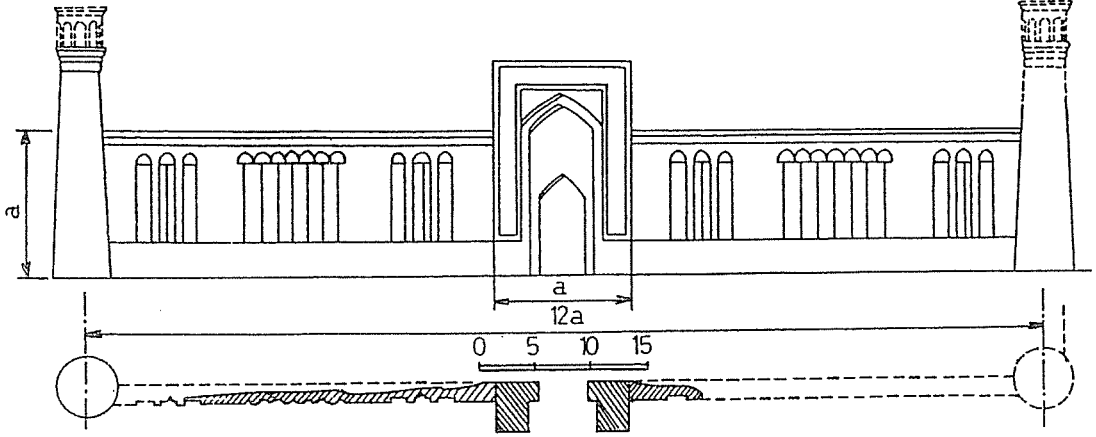
III/1 (Moskva 1973), s.308.; İ. İ.Umnyakov, *Rabat-i Malik*, Taşkent 1927, s.179-191.; A. A. Semenov, "K voprosu o Datirovke Rabat-i Malika v Buhara" *Truoy SAGU*, 4 (Taşkent 1951), s.21-27.; ayrıca bkz. E.Esin, "Ribât-i Melik Hakanî Sülâlesinden İbrahim-oğlu Çu Tigin İkinci Naşr Şemsü'l-Mülk ve Harcanğ'de H.471/1078'de yaptırdığı Külliye", *Erdem*, C.2, S.5 (Ankara 1986), s.413-416.; Bizim sözünü ettiğimiz yapı Horceng'deki Farsça kitabeli Ribat-ı Melik'tir. Diğerleri ise Semerkant-Buhara yolu üzerinde Ak Kütel'de bulunduğu belirtilen yapıdır. Yapının Arapça bir kitabeyle sahip olduğu ve hiçbir izine rastlanmadığı ifade edilmektedir.

²³ M. Cezar, *a. g. e.*, s. 190, dpt. 1'den B. Zasıpkin, *Arhitektura Sredney Azii*, Moskva 1948, s. 42-44.

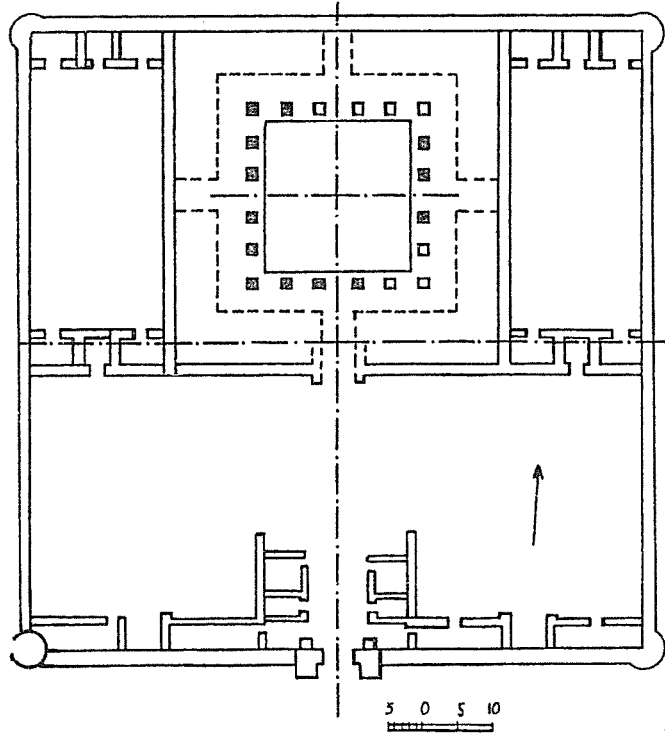
²⁴ Kazı sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz. N. B. Neratseva, *a.g.m.*, s.112-142.; ay.yaz., "Novoe o Rabat. 1. Malike", *Stroitel'stvo i Arkhitektura Uzbekistana I* (1980), s.22-26.

İnci Kuyulu

geçirdiği belirlenerek, çeşitli restitüsyon planları ve aksonometrik çizimleri yayımlanmıştır (Şek. 13 - Şek. 16)²⁵.

Şek. 12-Ribat-ı Melik. Cephe Çizimi (N. B. Nemtseva).

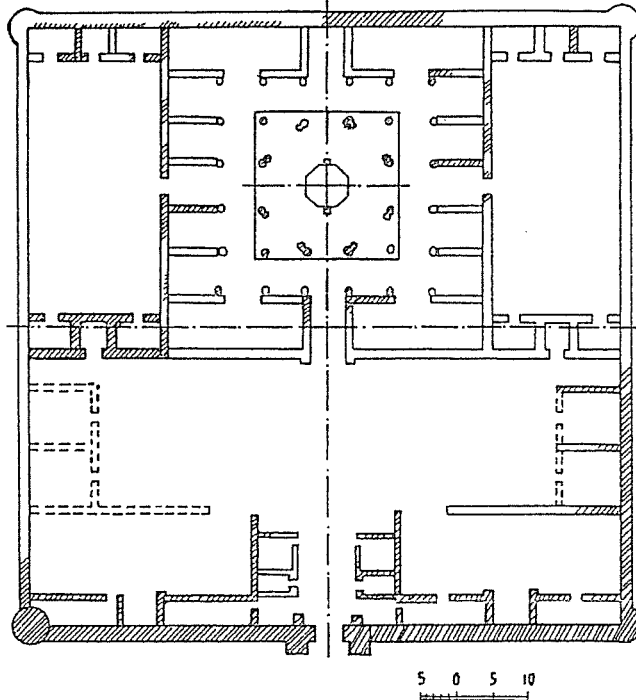
Şek. 13-Ribat-ı Melik. I. İnşa Evresi Planı (N. B. Nemtseva).

²⁵ *Hudojestvennaya Kultura Sredney Azii. IX . X Veka* (Taşkent 1983) isimli eserde, yapıyla ilgili çeşitli makaleler bulunmaktadır. N. B. Nemtseva, *ay. m.*; Yapının rökonstrüksiyonu ile ilgili bilgi için bkz. A. A. Asanov, "Predvaritelnaya Rekonstruksiya Soorujeniya", s. 142-146.; yapının plan analizi için bkz. M. S. Bulatov, "Analiz Sorazmernostey Plana Karavan Saraya", s. 146-148.

Söz konusu çizimlerden, Ribat-ı Melik'in içten 86x86 m. ölçülerinde kare planlı, dıştan ise 89x91 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Yapının dört köşesinde, birer kule, ana cephesinin ortasında da dışarıya taşıntı yapan taçkapısı vardı.

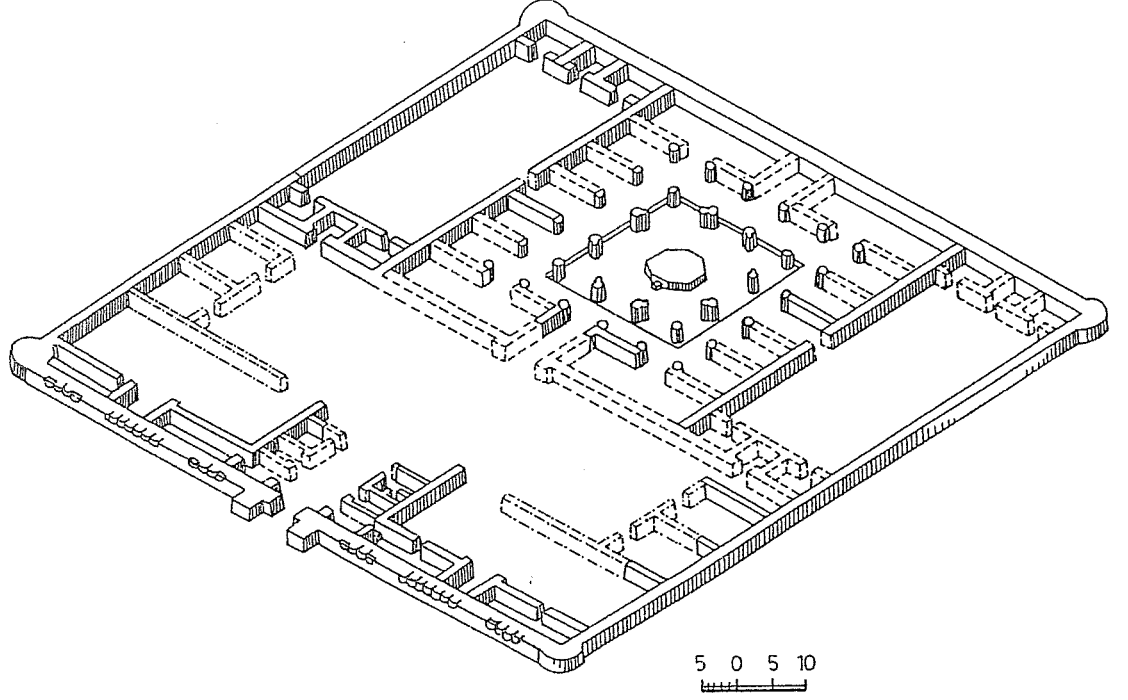
Yapı hemen hemen birbirine eşit iki bölümden oluşmaktaydı (Şek. 13). Birinci bölüm, yapının güneyinde, taçkapının arkasında uzanan enine dikdörtgen planlı büyük bir avluydu. İkinci bölüm ise, bu avlunun kuzeyinde uzanan ve iki inşa evresi geçirdiği belirlenen bölümdü. Bu bölümün birinci inşa evresinde, dört eyvanlı, revaklı bir avlu ile bu avlunun doğu ve batısındaki daha küçük birer avludan oluştuğu anlaşılmaktadır. Ribat-ı Melik, bu plan şemasıyla, çok avlulu kervansarayların bir örneği olarak dikkati çekmektedir.

İkinci inşa evresinde ise, ikinci bölümün yan yana bulunan üç avlusundan ortadaki, kapalı bir bölüm haline dönüştürülmüştür. (Şek. 14 - Şek. 16). Bu kapalı bölümün merkezinde, sekizgen baldaken bir kuruluş vardı. Sekizgenin her köşesine, birbirlerine birer sivri kemerle bağlanmış 1.5 m. +1.24 m. çaplarında, birer çift paye yerleştirilmişti. 18 m. çapında bir kubbeyle örtülmüş bu kuruluşun etrafı, dört yönden kubbeli bir koridorla çevrelenmişti. Bu kapalı bölümün doğu ve batı taraflarına tonozlarla örtülmüş beşer eyvan, kuzey ve güney kenarlarına ise, dikdörtgen planlı, ikişer büyük mekan yerleştirilmiştir. Aksonometrik çizimlerde, bu mekanlarda bölüntü olduğunu gösteren herhangi bir veri işaretlenmemesine rağmen, mekanlar, ikiye bölünerek köşelerde birer kubbeyle, diğer taraflarda ise tonozlarla örtülü olarak gösterilmiştir.

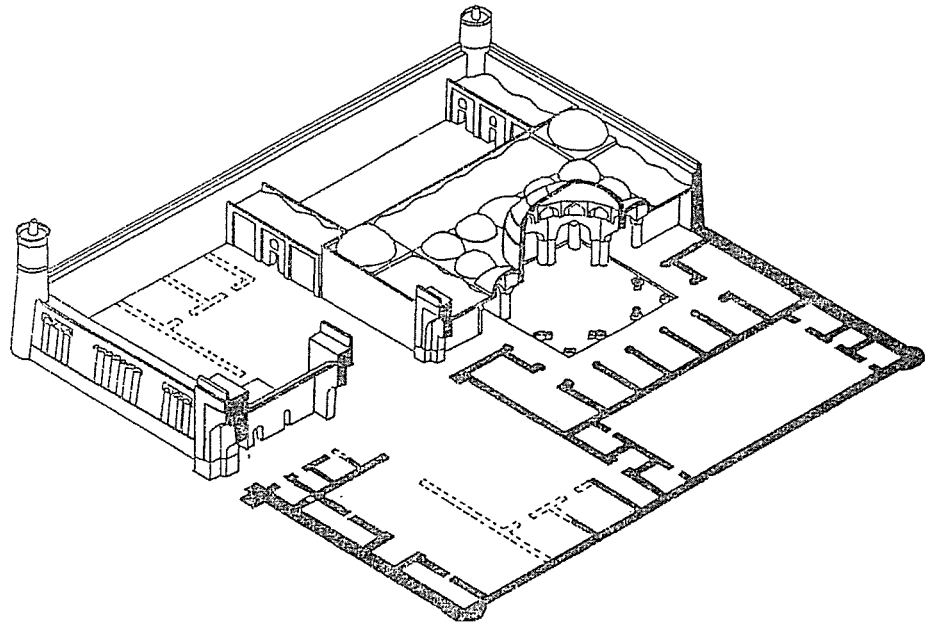
Şek. 14-Ribat-ı Melik. II. İnşa Evresi Planı (N. B. Nemtseva).

İnci Kuyulu

Şek. 15-Ribat-ı Melik. Aksonometrik Çizimi (N. B. Nemtseva).

5 0 5 10

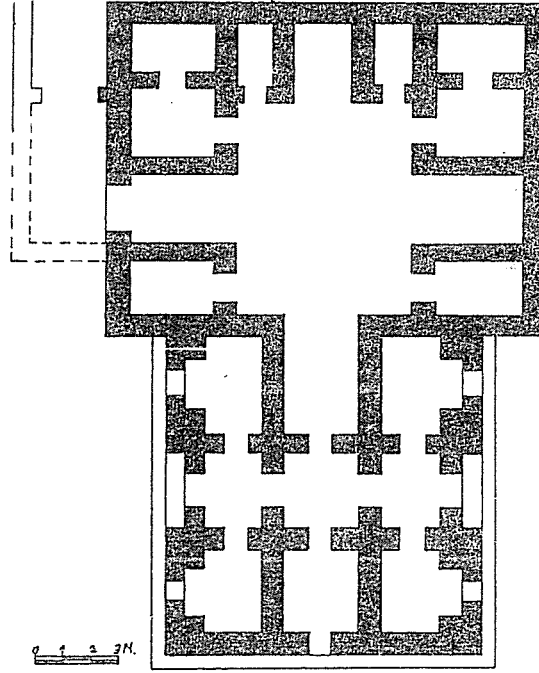

Şek. 16-Ribat-ı Melik. Aksonometrik Çizimi (N. B. Nemtseva).

Yapı, ikinci inşa evresinde de, birinci inşa evresinde olduğu gibi, geometrik ve simetrik bir plan şemasına sahiptir. Bu plan şemasıyla, Ribat-ı Melik, çok avlulu kervansaray tipinin, merkezi kubbeli kapalı bölüme sahip bir varyasyonu olarak değerlendirilebilir. Yapı, kerpiçle inşa edilmişti. Paye, kemer tonoz ve kubbeleri tuğladandı. Duvarları da tuğla kaplıydı.

Ribat-ı Melik, gerek çok avlulu plan şemasıyla, gerekse ikinci evresindeki, merkezi kubbeli kapalı bölümüyle, Orta Asya kervansarayları içinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. N. B. Nemtseva, Ribat-ı Melik'i, Merv, Sultan Sencer Türbesi (17 m.), İstanbul, Süleymaniye Camii (26. 5 m.) ve Edirne, Selimiye Camii (31. 28 m.) gibi yapıların kubbe çaplarını esas alarak, Orta Doğu'nun büyük kubbeli yapıları arasına yerleştirmektedir²⁶.

Sayısı ne olursa olsun, hep açık avlu etrafında şekillenmiş plan şemalarına sahip örneklerden sonra, Merv'in kuzeydoğusundaki Bayramali yakınlarında bulunan Kurtlutepe Kervansarayı, farklı plan şemasıyla dikkati çeker (Şek. 17)²⁷. Kurtlutepe Kervansarayı'nın, farklı plan şemasının yanısıra, hem küçük boyutlu olması hem de malzeme kullanımı açısından, diğer yapılardan ayrılan yönleri vardır (Res. 13). Yapıda, Daya Hatun Kervansarayı'nda olduğu gibi, kerpiçin yanısıra tuğla da kullanılmıştır.

Şek. 17-Kurtlutepe Kervansarayı. Plan (G. A. Pugaçenkova).

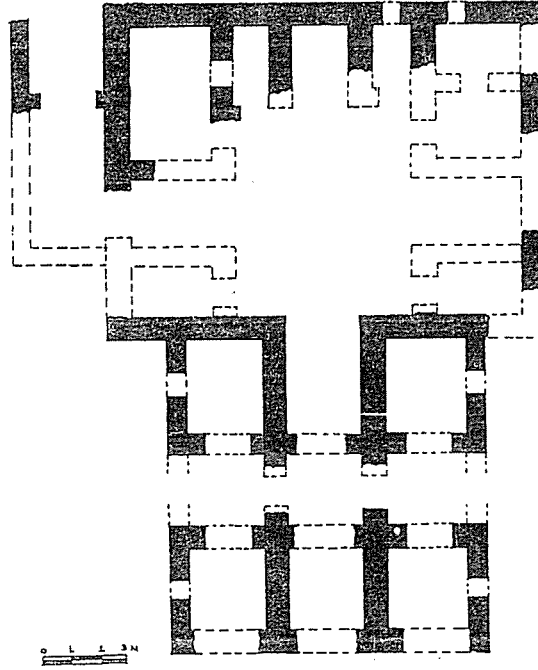
²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. N. B. Nemtseva, "Rabat-ı Malik", s. 135-136.

²⁷ Yapı hakkında geniş bilgi için bkz. G. A. Pugaçenkova, "Puti Razvitiya. . .", s. 241-242.

İnci Kuyulu

Kurtlutepe Kervansarayı, yine avlulu bir yapıdır. Ancak, avluya bitişik olarak inşa edilmiş bir de kapalı bölümü bulunmaktadır. Bu yapıda kapalı mekanlar, diğer yapılarda olduğu gibi sadece avlu etrafında değil, ayrı bir bölüm olarak da karşımıza çıkarlar.

Kurtlutepe Kervansarayı'nda, dört eyvanlı revaksız avluda, eyvanlar arasına mekanlar yerleştirilmiştir. Kapalı bölüm ise, bir dağılım mekanı ile bu mekanın etrafında bulunan hacimlerden oluşur. Bu mekanlardan büyük çoğunluğunun dışarıya açıklığı olan mekanlar oldukları ifade edilmektedir²⁸. Bu mekanlardan, doğu ve batı kenarların ortasında bulunan birer mekanın, G. A. Pugaçenkova'nın planında işaretlendiği gibi, dışarıya açıklığı bulunan, birer kapalı mekan değil de, birer eyvan oldukları gözlemlenmiştir (Şek. 18). Mekanların yan duvarlarında, kemer başlangıç izlerinin bulunması; aynı duvarların üst kesiminde dolaşan bir silmenin, mekanları dışarıya kapatması gereken herhangi bir duvarla kesilmemesi; ayrıca duvar yüzeylerinin çok düzgün olması, bu mekanların dışarıya açılan birer eyvan olduklarını göstermektedir. Ayrıca, kaynaklarda, bu mekanların, eskiden birer eyvan olduğu konusunda bilgiler de mevcuttur (Şek. 19)²⁹.

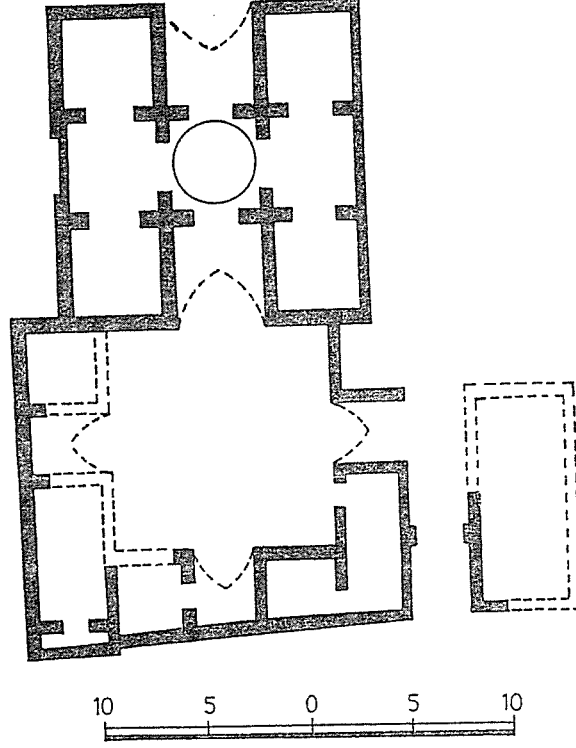
Şek. 18-Kurtlutepe Kervansarayı. Plan ((Pugaçenkova'nın planına göre).

Kapalı bölümde iki eyvanın bulunması ve mekanların doğrudan dışarıya açılmaları, yapının bir kervansaray olarak tasarlanmamış olduğunu göstermektedir.

²⁸ ay. m. , s. 242.; ayrıca bkz. M. E. Masson, a. g. m, s. 30.

²⁹ M. E. Masson, a. g. m. , s. 29.

Kaynaklarda şehir tipinde kervansaray, şehir misafirhanesi³⁰, ya da ticari misafirhane³¹ olabileceği ileri sürülen yapının, kapalı bölümü gerçekten bir kervansaray niteliği taşımamaktadır³². Bu nedenle, yapıyı, bir kervansaray olarak değerlendirmemek gerekir³³.

Şek. 19-Kurtlutepe Kervansarayı. Plan (M. E. Masson).

Orta Asya kervansarayları, bölgenin iklim şartlarına uygun olarak, açık bir orta avlu etrafında gelişen plan şemalarına sahip yapılardır. Ode-Merguen Kervansarayı, Beykent Ribatı, El Asker Kervansarayı, Hurmuzfarra Kervansarayı ve Daya Hatun Kervansarayı'nda, bu şema uygulanmakla birlikte, mekanların avlu etrafında dağılımları farklılıklar göstermektedir. Bu yapılar arasında, Ode Merguen Kervansarayı, Beykent Ribatı, Daya Hatun Kervansarayı'nda, mekanlar, merkezi bir orta avlu etrafında, eşit ağırlıkta yerleştirilmişlerdir.

Söz konusu plan şeması, Ribat-ı Melik'e öncülük ettiği düşünülen Akçakale Kervansarayı'nda³⁴ ise, iki kez tekrarlanarak, anıtsal boyutlara ulaşmıştır.

Ribat-ı Melik ise, birinci inşa evresinde dört, ikinci inşa evresinde ise üç avlusuyla, çok avlulu plan şeması gösteren bir örnektir. Bu yapıda da, mekan dağılımı, simetrik bir düzenleme gösterir. Birinci inşa evresinde; güneydeki büyük avluda, sadece girişteki uzun kenarda, kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki küçük avlularda ise, iki kısa

³⁰ G. A. Pugaçenkova, "Puti Razvitiya. . .", s. 241.

³¹ M. E. Masson, *a. g. m.*, s. 30.

³² M. Cezar, *a. g. e.*, s. 198.

³³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Kuyulu, *a. g. m.*

³⁴ G. A. Pugaçenkova, "Puti Razvitiya. . .", s. 225.

kenarda, kapalı mekanlara yer verilmiştir. İkinci inşa evresinde ise, güneydeki büyük avlunun doğu ve batı kenarlarına da mekan ilavesi yapılmıştır. İkinci inşa evresinde değişikliğe uğrayan dört eyvanlı, revaklı avlu ise kapalı bir bölüm haline dönüştürülmüştür. Ribat-ı Melik, her iki inşa evresinde de avlulu han şemasının, çok avlulu bir varyasyonu olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, ikinci inşa evresindeki merkezi kubbeli kapalı bölümüyle dikkati çeken bir örnektir.

Çeşitli Rus araştırmacılar, kervansarayların tipolojisini yapmışlardır. Bunlardan G. A. Pugaçenkova, merkezi avlulu plan sisteminin esas alındığı tip ya da standart tip olarak değerlendirdiği yapıları, ayrıca Horasan tipi olarak da isimlendirmektedir³⁵. Daya Hatun Kervansarayı, Ode-Merguen Kervansarayı gibi yapıları bu grup içinde toplamıştır. Ayrıca, bu tipin çeşitli varyasyonlarının bulunduğu da söz eder. Akçakale Kervansarayı'nın ise, bu yapılardan farklı olarak, kare yerine uzunlamasına bir plan gösterdiğini ve iki bölümlü olduğunu belirtir. G. A. Pugaçenkova, diğer bir grup olarak ele aldığı, yuvarlak planlı kervansarayları, Horezm tipi olarak isimlendirmiştir³⁶.

Diğer bir araştırmacı N. B. Nemtseva da, G. A. Pugaçenkova'ninkine benzer bir tasnif yaparak, kervansarayları, üç ana grupta toplamıştır³⁷.

Birinci tip, Daya Hatun Kervansarayı'nın örnek verildiği kare planlı, ortada üstü açık avlu ve etrafında mekanları olan kervansaraylardır.

İkinci tip, Akçakale Kervansarayı'nın örnek gösterildiği, iki avlulu ya da iki bölümlü kervansaraylardır. N. B. Nemtseva, Akçakale Kervansarayı'nı iki bölümlü oluşu nedeniyle, Sultan Hanı (Konya-Aksaray) ve Edirne Üç Şerefeli Camii'ne benzetmektedir. Akçakale Kervansarayı ile avlulu Anadolu Selçuklu kervansarayları arasında, iki bölümlü olmaları nedeniyle bir ilişki kurulabilse bile, Edirne Üç Şerefeli Camii ile, ne gibi bir ilişkinin kurulabileceği tam olarak anlaşılamamıştır. Edirne Üç Şerefeli Camii, harim ve avlusuyla, iki bölümlü bir yapıdır. Ancak, işlevi açısından, bir kervansaray binası ile karşılaştırılması uygun değildir. Kaldı ki, Anadolu'da Edirne Üç Şerefeli Camii gibi bir çok cami vardır.

Üçüncü tip ise, yuvarlak planlı kervansaraylardır. Taylahan-Ata Kervansarayı, Ak-Ayla Kervansarayı gibi yapılar bu tipin örnekleri olarak verilmiştir.

N. B. Nemtseva, Ribat-ı Melik'i, söz konusu gruplamalardan hiçbirine almadan, tek başına değerlendirmiştir. Bu yapıyı, farklı kültürlerin bir sentezi olarak yorumlamıştır.

Orta Asya kervansaraylarıyla, Anadolu Selçuklu kervansaraylarının plan ve düzenleme açısından benzerlikler gösterdiği, genel olarak kabul edilen bir görüştür³⁸. Anadolu Selçuklu kervansaraylarında, Orta Asya kervansaraylarına bağlanabilecek birtakım özellikler bulunmakla birlikte, Selçuklu kervansarayları, Anadolu'da çok daha farklı bir gelişim çizgisi izlemişlerdir³⁹.

³⁵ Bkz. G. A. Pugaçenkova, *a. g. e.*, s. 106-109.

³⁶ Biz araştırmalarımızda, yuvarlak planlı bir kervansaray örneği incelemedik.

³⁷ Bkz. N.B.Nemtseva, "Rabat-ı Malik", s.136-139.

³⁸ O. Aslanapa, *Türk Sanatı, II*, İstanbul 1973, s. 144.; M. Sözen. vd. , *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, Ankara 1976, s. 18,19. bkz. N. B. Nemtseva, "Ribat-ı Malik", s. 136, 139.

³⁹ D. Kuban, *Anadolu. Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul 1965, s. 159.; M. Cezar, *a. g. e.*, s. 182, 184.

Anadolu Selçuklu kervansaraylarının, mimari açıdan, kapsamlı bir şekilde ele alındığı yayın, K. Erdmann'ın iki ciltlik eseridir⁴⁰. Söz konusu eserde, kervansaraylar kapalı ve açık kısmı olanlar, sadece kapalı kısmı olanlar ve sadece açık kısmı olanlar diye üç ana grupta ele alınmışlardır. K. Erdmann'ın eserinde bulunmayan çok sayıda yapı adı, M. K. Özergin tarafından, daha sonraki yıllarda yayımlanmıştır⁴¹. R. H. Ünal'ın yaptığı araştırmalarla da, Osmanlı öncesi devirden çok sayıda kervansaray tanıtılmıştır⁴². Ayrıca, A. Y. Tükel'in, kervansaraylarda, işlevi ölçüt olarak yaptığı sınıflama da, konuya değişik bir bakış açısı getirmiştir⁴³.

Anadolu Selçuklu kervansarayları, genel olarak, avlulu hanlar ve avlusuz hanlar olarak iki ana grupta ele alınabilir. Anadolu Selçuklu kervansaraylarının büyük çoğunluğu avlulu hanlar grubunda yer almaktadır. Avlusuz hanlar ise, sayıca daha azdır.

Avlulu kervansarayların en karakteristik ve en fazla örneği görülen tipi, bir açık avlu ile bir kapalı ahırdan oluşan tiptir. Kendi içinde de avlu ve kapalı bölümün birbirleriyle eş büyüklükte ya da farklı büyüklükte inşa edilmişlerine göre de iki alt grupta incelenebilir.

Altınapa Hanı (Konya-Beyşehir)(1201-2)⁴⁴, Kuruçeşme Hanı (Konya-Beyşehir) (1206-7) (Şek. 20), Dokuzun Derbend Hanı (Konya-Afyon)(1210)⁴⁵ gibi, erken tarihli örneklerde, avlu ve kapalı bölüm eş genişlikte inşa edilmiştir. Bu tip yapılarda kapalı ahır, genellikle birbirine paralel tonozlu üç sahından meydana gelir. Ortadaki sahin diğer sahinlerden daha geniş ve yüksek yapılmıştır.

Diğer grupta ise, Sultan Hanı(Konya-Aksaray)(1229) (Şek. 21), Sultan Hanı(Kayseri-Sivas)(1236)⁴⁶, Ağzıkara Han(Kayseri-Aksaray)(1231-37)⁴⁷, Karatay Hanı'nda (Kayseri-Malatya)(1241)⁴⁸, olduğu gibi, yapı boyutlarının büyüdüğü, avlu ile kapalı ahırın farklı genişliklerde inşa edildiği gözlenir. Bu tip örneklerde, avlu kapalı bölümden daha geniş tutulmuş, kapalı bölümde de sahin sayısı artırılmıştır. Çoğu örnekte de, Konya-Aksaray yolundaki, Sultan Hanı'nda olduğu gibi ortada geniş bir ana sahin uzanır. Diğer sahinlerin tonuzu ise, ana sahin tonozuna diktir. Ana sahinin

⁴⁰ Yapıların sınıflandırılması hakkında bilgi için bkz. K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Katalog*, Berlin 1961, s. 21-24.

⁴¹ bkz. M.K.Özergin, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi*, XV/20 (1965), s. 141-172.

⁴² R. H. Ünal'ın yayınları şunlardır: "İğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubeyazıt . Batum Kervan Yolu Hakkında Notlar", *Sanat Tarihi Yıllığı*, III (1969. 70), s. 7-15.; "Deux Caravanserais Peu Connus De L'Epoque Pre. Ottoman Au Sud De Karaman(Konya)", *Art and Archeology Research Papers*, III (1973), p. 59-69.; "Osmanlı Öncesi Devirden Yayınlanmamış Birkaç Han Üzerine Bir İnceleme", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Prof. A. L. Gabriel Özel Sayısı, Ankara 1978, s. 453-483.; "Doğu Anadolu'da Bilinmeyen Üç Selçuklu Hanı", *Arkeoloji. Sanat Tarihi Dergisi*, II (1983), s. 106-118.; "Osmanlı Öncesi Dönemden Yayınlanmamış Üç Menzil Hanı", *Arkeoloji. Sanat Tarihi Dergisi*, III (1990), s. 181-191.

⁴³ A. Y. Tükel, "Anadolu'da Eşodaklı Selçuklu Hanları", *O. D. T. Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 2 (1976), s. 187-204. ayrıca bkz. ay. yaz. , "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân. İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma", *IX. Vakıf Haftası Kitapı*, Ankara 1992, s. 253-284.

⁴⁴ Plan için bkz. K. Erdmann, *a. g. e.* , Tafel I.

⁴⁵ Plan için bkz. *ay. yer.*

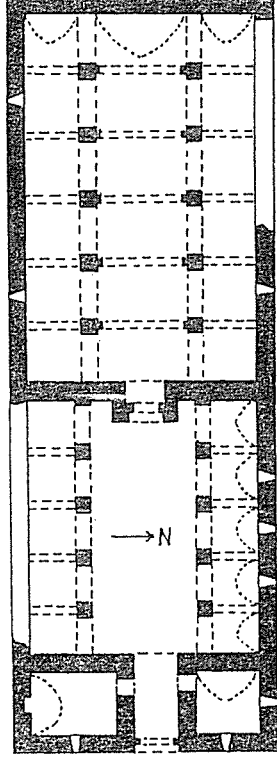
⁴⁶ Plan için bkz. *ay. es.* ,Tafel XII.

⁴⁷ Plan için bkz. *ay. es.* ,Tafel XIII.

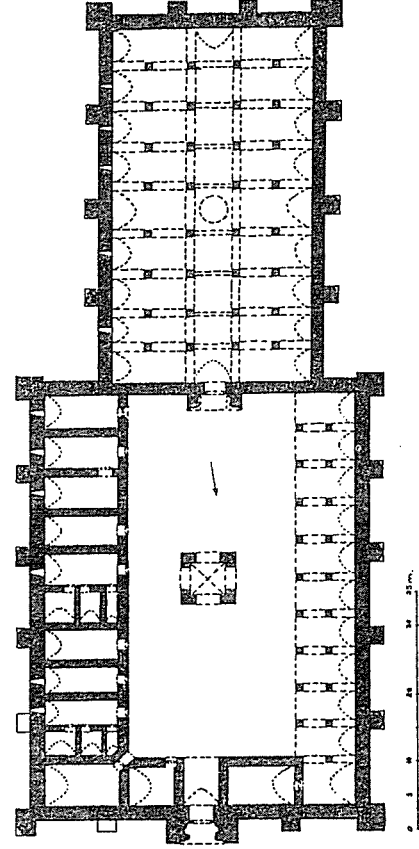
⁴⁸ Plan için bkz. *ay. es.* ,Tafel XVII.

İnci Kuyulu

ortasına küçük bir kubbe inşa edilmiştir. Duvarların üst kesiminin yanısıra, bu kubbenin eteğine de havalandırma ve ışık için mazgal pencereler açılmıştır.

Şek. 20- Kuruçeşme Hanı. Plan
(K. Erdmann).

Şek. 21- Sultan Hanı (Konya-Aksaray). Plan
(K. Erdmann).

Anadolu Selçuklu kervansaraylarında bulunan avlu bölümünün, tek avlu çevresinde gelişen Orta Asya kervansaraylarının izlerini taşıdığı söylenebilir. Ancak, bu iki bölgenin kervansarayları, avlu planlaması açısından, birbirleriyle büyük farklılıklar göstermektedir. Öncelikle Orta Asya kervansaraylarının büyük bölümü, tek bir avlu çevresinde şekillenmiş plan şemalarına sahiptir. Genellikle, ortada bulunan açık avlunun etrafı çeşitli mekanlarla çevrelenmiştir. Çoğu yapıda, mekanlar doğrudan bu orta avluya açılırlar.

Avlu, Anadolu Selçuklu kervansaraylarının da önemli bir unsurudur. Ancak, avlu, belirli bir düzen göstermemektedir. Avluda, ahır cephesinin önü boş bırakılarak, diğer üç kenara revak, eyvan ve çeşitli mekanlar yerleştirilmiştir. Orta Asya kervansaraylarında ise, tüm kullanım mekanları, bir orta avlu etrafında toplanmıştır. Bu nedenle de, avlu etrafında, mekanların yerleştirilişleri açısından daha geometrik ve simetrik bir düzenleme söz konusudur. Tipik bir Anadolu Selçuklu kervansarayında avlu, iki bölümlü yapının sadece bir bölümüdür. Bu bölümü, ayrıca, bir kapalı ahır takip eder.

Avlulu Anadolu Selçuklu kervansaraylarının, Orta Asya kervansarayları içinde, en fazla Akçakale Kervansarayı ve Kurtlutepe Kervansarayı ile paralellik taşıdığı kabul edilmektedir⁴⁹. Rus araştırmacılarca da, Akçakale Kervansarayı iki avlulu düzeniyle, avlularından biri kapalı olarak değerlendirilen Sultan Hanı'na(Konya-Aksaray) benzetilmektedir⁵⁰. Gerçekten de, bu iki kervansaray, ilk bakışta biri açık diğeri kapalı iki bölümden oluşan Anadolu Selçuklu kervansaraylarını anımsatmaktadırlar. Ancak, bu yapıları, aynı kategori içinde değerlendirmek pek mümkün görünmemektedir. Akçakale Kervansarayı'nda tek avlu etrafında şekillenen plan şeması, ard arda iki kere tekrarlanırken, Anadolu örneklerinde iki farklı bölümün arka arkaya yerleştirilmesi söz konusudur.

Kurtlutepe Kervansarayı da, şimdiye kadar, avlu ve kapalı bölümüyle, Anadolu Selçuklu kervansaraylarıyla en fazla paralellik taşıyan yapı olarak kabul edilmiştir⁵¹. Ancak, daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, Kurtlutepe Kervansarayı'nın bir kervansaray yapısının niteliklerine sahip bir bina olmadığını düşünmekteyiz. Bu nedenle de, bu yapıyı değerlendirme dışı bırakıyoruz.

Diğer bir kervansaray da, sadece bir açık avlu etrafında şekillenmiş plan şemasına sahip tiptir. Evdir Hanı (Antalya-Eğridir) (1214-20) (Şek. 22)⁵² şimdilik, bu tipin Anadolu'da bilinen tek örneğidir. Açık bir avlu ve bu avlunun etrafını çevreleyen iki sıra revaktan oluşan Evdir Hanı, doğrudan Orta Asya kervansaraylarına bağlayabileceğimiz tek yapıdır.

Evdir Hanı, hiçbir kapalı mekanı bulunmayan (?), dört eyvanlı ve çift sıra revaklı avlusuyla, Anadolu Selçuklu kervansarayları arasında, ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Yapının bu ayrıcalıklı plan şemasının oluşumu, Evdir Hanı'nın bulunduğu yerin sıcak iklimine bağlanmıştır⁵³. Kervansaraylarda yolcuların yeme, içme, yatma işleriyle ve hayvanlarıyla ilgilenen çeşitli idari görevlilerin bulunduğu bilinmektedir⁵⁴. Bu idari görevlilerin, sürekli hanlarda ikâmet ettikleri göz önüne alınacak olursa, sadece yolcular için değil, en azından bu hancılar için de, kapalı mekanlara ihtiyaç duyulacağı açıktır. Ayrıca, ılıman bir iklimde olduğu için, yazları bu kervansarayda kalmak mümkün olsa bile, daha serin olan ilkbahar ve sonbahar aylarında, gecelemenin mümkün olamayacağına da göz önüne alınması gerekir. Bu nedenlerle de, hiçbir kapalı mekanı bulunmayan bir kervansaray yapısı düşünmek, pek mantıklı gelmemektedir. S. K. Yetkin, yapıda yolcular için odalar bulunduğunu belirtmekle birlikte, bu konuda hiçbir açıklama yapmamıştır⁵⁵.

Evdir Hanı'nda bugün, K. Erdmann'ın da planında işaretlediği gibi, girişin iki yanında, perde duvarlarla kapatıldıkları saptanabilen bölümler, bulunmaktadır. Kemer aralarına denk gelen ve farklı taramayla gösterilerek, sonradan yapılmış oldukları

⁴⁹ M. Sözen. vd. , *a. g. e.* , s. 18-19.

⁵⁰ N. B. Nemtseva, "Ribatı. ı Malik", s. 136.

⁵¹ O. Aslanapa, *Türk Sanatı I*, İstanbul 1972, s. 36.; M. Sözen. vd. , *a. g. e.* , s. 19.

⁵² O. Aslanapa, yapının I. İzzeddin Keykavus tarafından yaptırıldığını ve kitabesinden de, sadece 61? tarihinin okunabildiği belirterek, Evdir Hanı'nın I.İzzettin Keykavus'un tahtta olduğu yıllara göre 611-615 / 1214-18 yılları arasından olması gerektiğini belirtir. bkz. O. Aslanapa, *Türk Sanatı II*, İstanbul 1973, s. 147.; Ancak, I. İzzeddin Keykavus,

607-616 / 1211-1220 yılları arasında tahtta kalmıştır. bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984 (2. baskı), s. 316. Bu nedenle de, yapıyı en erken 611/1214, en geç 616/1220 yılları arasına yerleştirmek gerekir.

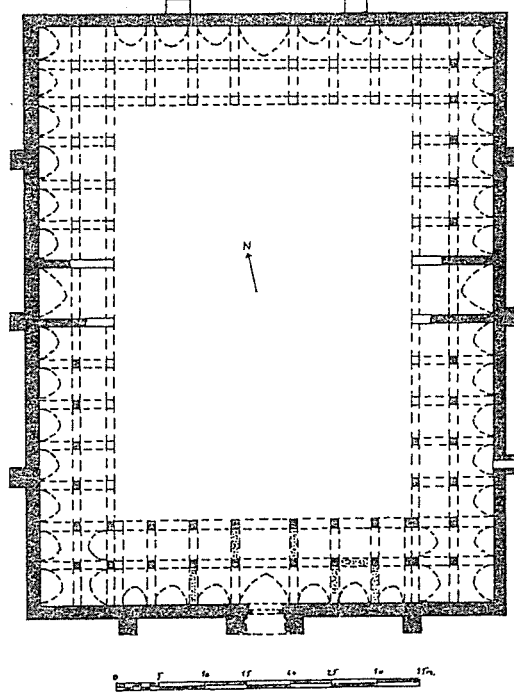
⁵³ O. Aslanapa. *a. g. e. II.* s. 147.

⁵⁴ O. Turan "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten X/39*(1946), s. 479, 483.

⁵⁵ S. K. Yetkin, *İslam Mimarisi*, Ankara 1965, s. 129.

İnci Kuyulu

belirtilen bu duvarların, Evdir Hanı'nın orijinalinde de mevcut olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu yapıda, önce kemerlerin inşa edildiğini, daha sonra da aralarının örülerek kapalı mekanlar oluşturulduğunu ve bu yöntemin tonoz yükünü azaltmak için uygulanan bir inşa tekniği olduğunu düşünmekteyiz.

Şek. 22-Evdir Hanı. Plan (K. Erdmann).

Anadolu'da, bu tekniğin uygulandığı başka yapılar da bilinmektedir. Amasya Bimarhanesi'nde, bugün, avlunun iki yanında, üç ayrı girişi olan, koğuş gibi bölümler bulunmaktadır⁵⁶. Ancak, yapının ilk inşasında, bu bölümlerin böyle olmaması gerekir. Bu bölümler, tek bir mekan olarak tasarlanmış olsa idiler, üç ayrı girişin yapılmasına gerek olmayacaktı. Tek bir kapıyla, tüm mekana giriş sağlanabilirdi. Bizce, bu mekan perde duvarıyla üç mekana bölünmüş olmalıydı. Ancak, bu perde duvarlar, tonozla kaynaşmadığı için, yıkılmaları daha kolay olmuştur. Evdir Hanı'nda da, söz konusu teknikte, kapalı mekanlar oluşturulmuş olmalıdır.

Evdir Hanı, bizce, bir avlu ile bu avluyu çevreleyen revaklar ve mekanlardan oluşmaktaydı. Avluyu üç yönden kuşatan tonozlu revaklar, iki sıra halinde yapılmıştı. Kapalı mekanlar ise, girişin iki tarafında yer alıyordu. Evdir Hanı, tek avlu çevresinde şekillenmiş bu plan şemasıyla, Orta Asya kervansarayları ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Ancak, mekanların avlu etrafındaki dağılımında, farklılıklar bulunmaktadır. Orta Asya kervansaraylarında, genellikle, mekanlar, Ode-Merguen Kervansarayı, ya da Daya Hatun Kervansarayı'nda olduğu gibi simetrik bir düzenlemeyle, avlunun dört tarafına yerleştirilmişlerdir. Evdir Hanı'nda ise, yukarıda

⁵⁶ Plan ve resim için bkz. M. Sözen, *Anadolu Medreseleri, C. I*, İstanbul 1970, s. 208, Şekil 37; s. 360, 37 h.

açıklamaya çalıştığımız nedenlerden dolayı, mekanların, bugün için, avlunun, sadece tek kenarında bulduklarını tahmin etmekteyiz. Avlunun diğer kenarlarında da , mekanların var olup olmadığı konusu bugün için bir soru işaretidir. Çünkü, yapının doğusundaki revaklardan, avlu tarafındakinde, seki izlerine rastlanmaktadır. Kervansaraylarda sekilerin, yolcular için yapıldığı bilinmektedir. Yolcular bu sekilerde yatacaklarına göre, hayvanlarını da, içteki revaka bırakacaklardı. Ancak, açık bir mekanda, avlu tarafında yolcuların, iç tarafta ise hayvanların barınması yerine; iç tarafta yolcuların, avlu tarafında ise hayvanların barınması beklenirdi. Bu durumda, yapının bu kesiminde de, yolcuları dış etkilerden koruyacak perde duvarların mevcudiyetini düşünmek pek hatalı olmasa gerek. Ancak, Evdir Hanı'nda yapılacak bir kazı, yapının orijinal plan şeması hakkında daha sağlıklı sonuçlar verebilecektir.

Orta Asya kervansaraylarıyla bağlantı kurulabilecek diğer iki örnek ise, K. Erdmann'ın, Evdir Hanı ile birlikte, yalnızca açık kısmı olan avlu hanlar grubu içinde ele aldığı Kırkgöz Hanı (Antalya-Eğridir) (1237-46) ve Kargı Hanı'dır (Antalya-Konya)⁵⁷. K. Erdmann, Kırkgöz Hanı (Şek. 23) ve Kargı Hanı⁵⁸ avlulu hanlar grubu içinde ele almakla birlikte, her iki yapı da, avlulu hanların genel özelliklerini taşımaktadırlar. Ancak, ahır bölümleri, diğer avlulu kervansaraylardan farklı bir şemada ve daha küçük boyutlu inşa edilmiştir. Avlularla aynı genişlikte olan ahırlar, avluya paralel uzanan tonozlarla örtülmüşlerdir. Her iki yapıda da, avlu yapının bütününde önemli bir yer tutmaktadır. Kırkgöz Hanı'nda, dikdörtgen planlı avlunun üç tarafında revaklar ve kapalı mekanlar bulunmaktadır. Kuzey kenarı boyunca da, enine dikdörtgen planlı ahır yer alır. Kargı Hanı'nda da, Kırkgöz Hanı ile benzer bir uygulama görülmekle birlikte, avlunun doğusuna küçük mekanlar, batısına çift sıra revak, güneyine ise eyvanlar yerleştirilmiştir. Kuzeyde bulunan ahır ise, çift sahnlidir. Her iki yapı da, mekan dağılımı ve ahır bölümlerinin biçimlenişiyle Orta Asya kervansaraylarından farklı bir şemaya sahiptirler. Sadece, avlularının, yapıda büyük bir yer kaplaması nedeniyle, Orta Asya kervansaraylarını anımsatırlar.

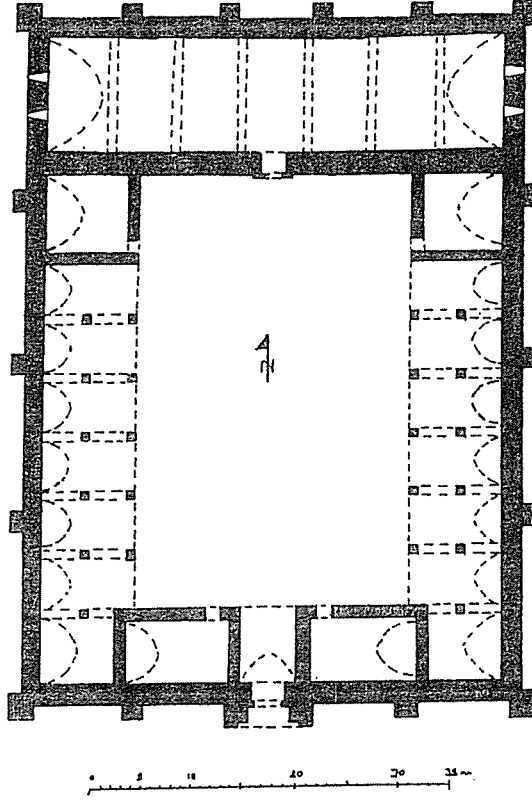
Anadolu Selçuklu kervansaraylarının ahır bölümleri, Orta Asya kervansaraylarının ahırlarından çok farklı bir gelişim göstermektedir. Ode-Merguen Kervansarayı, Daya Hatun Kervansarayı gibi Orta Asya yapılarında ahır, avlunun etrafını çevreleyen mekanlardan biridir. El Asker Kervansarayı ve Humuzfarra Kervansarayı'nda ise, ahırlar, yine avlu etrafında bulunmakla birlikte, düzenleme açısından farklılıklar göstermektedir. El Asker Kervansarayı'nda ahır, yaşama birimlerinden ayrılarak, avlunun üç tarafına yerleştirilmiştir. Humuzfarra Kervansarayı'nda da, benzer bir uygulama görülmekle birlikte, yolcu bölümlerinin arkasında uzanan ikinci bir ahır bölümüne daha rastlanır. Akçakale Kervansarayı'nda da, son iki örnekte olduğu gibi, yaşama birimleri ile ahırlar, birbirilerinden ayrılmışlardır. Ahırlar birinci avluda yer alırken, ikinci avlu daha çok yaşama birimlerine ayrılmıştır.

Anadolu Selçuklu kervansaraylarının ahır bölümleri, Orta Asya kervansaraylarının ahırlarından farklı bir gelişim göstermektedir. Orta Asya yapılarında, avlunun etrafını çevreleyen mekanlardan biri olan ahır, Anadolu Selçuklu yapılarında başlı başına bir bölüm haline gelmiştir. Avlulu hanların kapalı bölümü, büyük boyutlu bir ahır olarak inşa edilmiştir. Ancak, yaşama birimleri ile ahırın ayrılması açısından, El Asker Kervansarayı, Humuzfarra Kervansarayı ve Akçakale Kervansarayı ile paralellikler kurmak mümkün olabilir.

⁵⁷ Yapıların sınıflandırılması için bkz. K. Erdmann, *a. g. e.* , s. 21-22.

⁵⁸ Plan için bkz. *ay. es.* , Tafel XXXI.

İnci Kuyulu

Şek. 23-Kırkgöz Hanı. Plan (K. Erdmann).

Anadolu'daki diğer bir kervansaray tipi de, kapalı ahır kısmından oluşan avlusuz hanlardır. Kendi içinde de, sadece ahır bölümünden oluşanlar ve ahır bölümü ile önündeki mekanlardan oluşanlar diye iki alt grupta ele alınabilir.

Sadece ahır bölümünden oluşan avlusuz hanlar, tek bir mekandan ibarettirler. Bu yapılarda, yolcular ve hancılar için ayrı mekanlar yoktur. Eğret Hanı (Afyon-Kütahya) (Şek. 24), Çiftlik Hanı (Tokat-Sivas)⁵⁹, Zalmanda Hanı (Ankara-Konya)⁶⁰ gibi yapılar, bu tipin önemli örneklerindedir. Bu tip kervansaraylar, avlulu Anadolu Selçuklu kervansaraylarının kapalı bölümleriyle benzer özellikler taşırlar. Bu yapılar, genellikle küçük boyutlu binalar olarak inşa edilmişlerdir ve bilinen örneklerin çoğunun geç dönemden oldukları tahmin edilmektedir⁶¹. Birbirine paralel uzanan üç sahnından oluşan bu yapılarda, orta sahnın, diğerlerinden daha geniş tutulmuştur. Sahnlar, giriş cephesine dik uzanan tonozlarla örtülüdür. Ancak, bu tip yapılardan, Konya-Toroslar yolu üzerindeki Kozak Hanı⁶² ve Sertavul Hanı'nda⁶³ ise, sahnın sayısı üç yerine iki olmuştur.

⁵⁹ Plan için bkz. *ay. es.*, Tafel XXV.

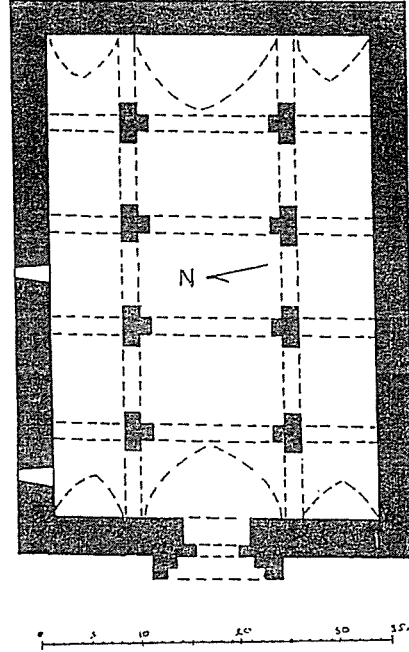
⁶⁰ Plan için bkz. *ay. yer.*

⁶¹ R. H. Ünal, "İğdir Yakınlarında . . .", s. 14.

⁶² Plan ve bilgi için bkz. R. H. Ünal, "Deux Caravanserais. . .", s. 61-62.

⁶³ Plan ve bilgi için bkz. *ay. m.*, s. 62-66.

Anadolu Selçuklu Kervansarayları İle Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılması

Şek. 24-Eğret Hanı. Plan (K. Erdmann).

Öresun Hanı (Kayseri-Aksaray)⁶⁴, Zıvarık Hanı (Ankara-Konya)⁶⁵ gibi yapılar da, sadece kapalı ahır bölümünden oluşmakla birlikte, plan yönünden farklılıklar bulunmaktadır. Öresun Hanı'nda, her kenarın ortasında duvara dik tonozlar, arada kalan bölümlerde ise duvarlara paralel uzanan tonozlarla, karmaşık bir örtü sistemi söz konusudur. Zıvarık Hanı'nda ise, ortada cephe duvarına dik uzanan bir tonoz, iki tarafında cepheye paralel uzanan tonozlar vardır.

Daha çok Doğu Anadolu bölgesine özgü bir tip olarak kabul edilen⁶⁶ ve XIII. yüzyıl sonlarıyla XIV. yüzyıl başlarına tarihlendirilen İğdir Hanı (Doğubeyazıt-Batum) (Şek. 25)⁶⁷, Hacıbekir Hanı (Erzincan-Erzurum)⁶⁸, Han-ı Gevran (Diyarbakır-Malatya)⁶⁹ gibi yapılarda ise, diğer avlusuz kervansaraylardan farklı olarak, yapının ön cephesine, ahırdan bağımsız bir giriş bölümü ile iki yanına birer hücre inşa edilmiştir. Bu düzende, avlulu hanlarda, avlu girişinde bulunan kapalı bölümler, avlusuz hanların önünde yer almıştır⁷⁰. İğdir Hanı ve Hacı Bekir Hanı'nda, bu giriş bölümü kapalı bir hol; Han-ı Gevran'da ise bir eyvan şeklindedir. Daha geç tarihli kervansaraylar olmakla birlikte, Sinop-Kastamonu yolu üzerinde bulunan Gökçe ağaç Hanı⁷¹ ve Yaykıl Hanı⁷²

⁶⁴ K. Erdmann, *a. g. e.*, Tafel XXVII.

⁶⁵ *ay. yer.*

⁶⁶ O. Aslanapa, *a. g. e.*, I, s. 169.

⁶⁷ Yapı hakkında geniş bilgi için bkz. R. H. Ünal, "İğdir Yakınlarında. . .", s. 7-15.

⁶⁸ Plan ve bilgi için bkz. R. H. Ünal, "Erzurum İli Dahilindeki İslâmi Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 5 (1974), s. 116-119.

⁶⁹ Plan ve bilgi için bkz. R. H. Ünal, *Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk. İslâm Anıtları Üzerine Bir İnceleme*, Erzurum 1975, s. 109-117.

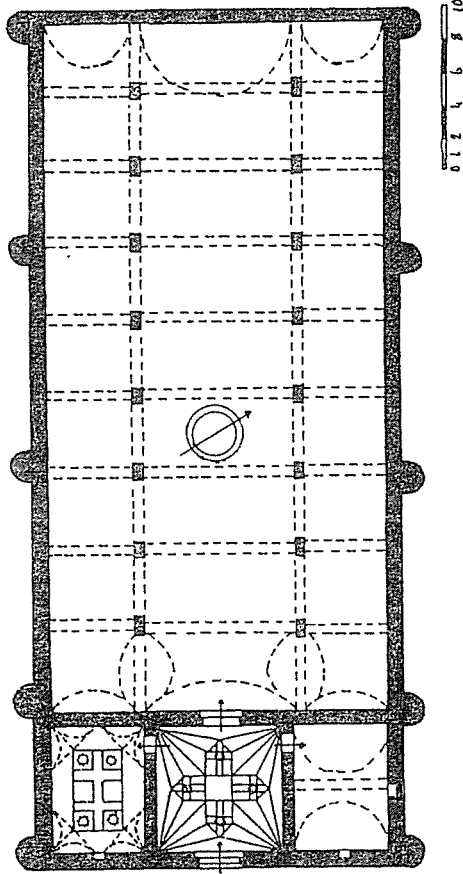
⁷⁰ R. H. Ünal, "İğdir Yakınlarında. . .", s. 14.

⁷¹ Plan ve bilgi için bkz. R. H. Ünal, "Osmanlı Öncesi Dönemden. . .", s. 186-188.

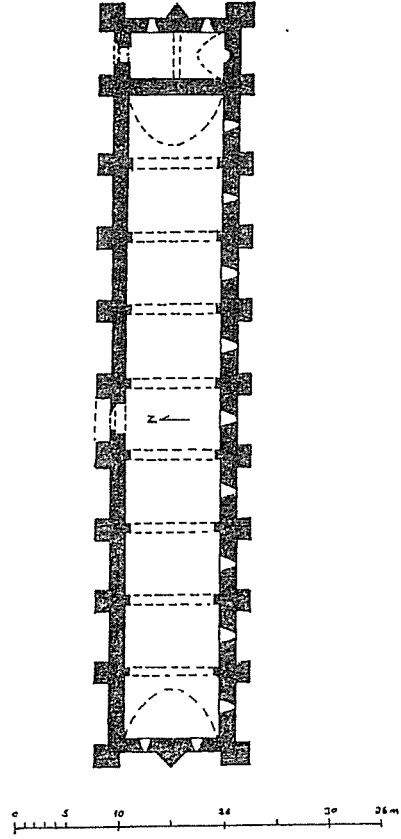
⁷² Plan ve bilgi için bkz. *ay. m.*, s. 189-191.

İnci Kuyulu

gibi yapılarda ise, giriş bölümü ile iki hücre arasındaki duvarlar kaldırılarak, tek bir mekan oluşturulmuştur.

Şek. 25-İğdir Hanı. Plan (R. H. Ünal).

Şek. 26-Şarapsa Hanı. Plan (K. Erdmann).

Avlusuz, sadece kapalı bölümden oluşan diğer bir yapı da, Şarapsa Hanı'dır (Antalya-Alanya) (1236-46) (Şek. 26). Sadece ince uzun dikdörtgen planlı bir yapı olan Şarapsa Hanı, avlusuz kervansaraylar arasında, farklı plan şemasıyla dikkati çekmektedir. Şarapsa Hanı'nın plan şemasının benzeri, avlulu bir yapı olan Ortapayam Hanı'nın ahır kısmında da görülür⁷³.

Sadece kapalı bölümden oluşan avlusuz kervansaray örneklerinden de görüldüğü gibi, bu tip kervansarayların, Orta Asya kervansaraylarıyla hiçbir benzerlikleri yoktur. Bu yapılar daha çok, bazilikaları hatırlatan plan şemalarına sahiptirler⁷⁴. Avlusuz kervansaraylar, sadece Anadolu'ya özgü bir tip olarak dikkati çekmektedirler.

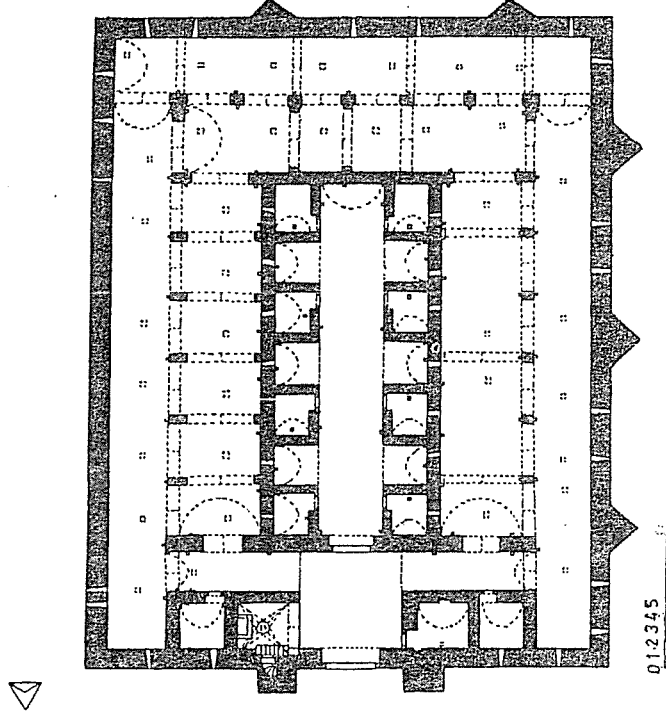
Diğer bir kervansaray tipi de, sözünü ettiğimiz gruplardan hiçbirine dahil olmayan ve eş-odaklı kervansaraylar olarak isimlendirilen tiptir⁷⁵. Alara Hanı (Antalya-

⁷³ Plan için bkz. K. Erdmann, *a. g. e.*, Tafel XXVIII.

⁷⁴ D. Kuban, *Sanat Tarihimizin Sorunları*, İstanbul 1975, s. 84.; A. Kuran, (ed. by. E. Akurgal), *The Turkish Art and Architecture of Turkey*, New York 1980, p. 109.

⁷⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Y. Tükel, "Anadolu'da Eşodaklı. . .", s. 187-204.

Konya) (1231) (Şek. 27)⁷⁶, Mama Hatun Kervansarayı (Erzurum-Erzincan) (XIII. yüzyıl başları)⁷⁷ gibi örneklerin ele alındığı bu tip kervansarayların da kökenini Orta Asya'da aramak pek mümkün gözükmemektedir.

Şek. 27-Alara Hanı. Plan (A. Y. Tükel).

Kervansaraylar, işlevleri gereği, savunma, sağlamlık ve emniyet faktörlerine önem verilerek inşa edilmiş büyük boyutlu yapılardır. Bu nedenle de; genellikle köşe kuleli ve payandalarla desteklenmiş yüksek kalın duvarlı, dışa kapalı, tek girişli binalar olarak yapılmışlardır. Bu özellikleriyle de, genellikle, kale görünümünün ağır bastığı yapılardır. Orta Asya kervansaraylarıyla, Anadolu Selçuklu kervansarayları arasında, bu yönden de birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Anadolu Selçuklu kervansarayları, genel olarak, yukarıda sözü edilen özelliklere sahip yapılardır. Altınapa Hanı, Kuruçeşme Hanı, İshaklı Hanı, Dokuzun Hanı, Kadın Hanı gibi az sayıda örnek olmakla birlikte, köşe kulesi ve payandanın bulunmadığı yapılar da vardır. Ancak, diğer yapıların hemen hepsi, sağlamlık ve savunma faktörüne önem verilecek şekilde köşe kuleli ve payandalı inşa edilmişlerdir. Sultan Hanı'nın iki burcu yıkıldığı için, Konya-Aksaray yolunun güvenliğini kaybederek, hanın birkaç yıl çalışmadığı bilinmektedir⁷⁸. Söz konusu olay, Anadolu'da, bu faktörlere verilen önemi göstermesi açısından ilginçtir.

Orta Asya kervansaraylarının da, genellikle büyük boyutlu yapılar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu yapıların büyük bölümü, Anadolu Selçuklu

⁷⁶ Geniş bilgi için bkz. A. Tükel, "Alara Han'ın. . .", s. 429-491.

⁷⁷ Plan ve bilgi için bkz. R. H. Ünal, *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Région*, Paris 1968, s.146-152. ; ayrıca bkz. A.Y.Tükel, "Anadolu'da Eşodaklı.....", s.195-199.

⁷⁸ O. Turan, *a. g. e.*, s. 477.

İnci Kuyulu

kervansaraylarında görülen bu özelliklerin çoğunu taşımayan örneklerdir. Kimisinde kule sayısının az olması ya da hiç olmamasıyla savunma ve sağlamlık faktörüne, kimisinde ise birden fazla girişle güvenlik faktörüne fazla önem verilmediği izlenimi edinilir⁷⁹. El Asker Kervansarayı'nda hiç kule bulunmazken, Ode Merguen Kervansarayı'nda, bir işaret ya da gözetleme kulesi olarak yapılmış, içi boş, tek bir köşe kulesi vardır.

Bu yapıların sağlamlık ve savunma faktörüne fazla önem verilmeden inşa edilmeleri bir dereceye kadar kabul edilebilecek bir durumdur. Ancak, güvenliklerinin sağlanması açısından önemli olan, tek girişli yapılmaları konusundaki titizliğe de, pek uyulmadığı görülmektedir. Birçok yapıda birden fazla girişin bulunması bunu göstermektedir. Hurmuzfarra Kervansarayı'nda iki veya dört, Ode-Merguen Kervansarayı ve Beykent Ribatı'nda iki giriş bulunduğu belirtilmektedir. Yapıların birden fazla girişe sahip olmaları, tek girişli Anadolu Selçuklu kervansarayları ile büyük bir farklılık ortaya koymaktadır. Anadolu Selçuklu kervansaraylarında, avlulu hanların kapalı kısmına bile sadece avludan bir kapıyla girilebilir. Bu bölümün dışarıyla bağlantısı sadece avludandır. Bu yapılarda değil birden fazla giriş yapmak, pencerelerin bile duvarların üst kesiminde, küçük mazgal pencereleri şeklinde olması, aradaki farkı daha iyi göstermektedir. Ancak, Orta Asya kervansaraylarında birden fazla girişin, yapılara daha sonraki dönemlerde açılmış olabileceğini de, unutmamak gerekir.

İnci Kuyulu

⁷⁹ Bu konuda bilgi için bkz. M. Cezar, *a. g. e.* , s. 197-198.

Anadolu Selçuklu Kervansarayları İle Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılması

	S.A. ERŞOV	V.A. LAVROV	A. PRİBYTKOVA	G.A. PUGAÇENKOVA	S.K. YETKİN	M.E. MASSON	O. ASLANAPA	M. CEZAR	N.B. NEMTSEVA	D.K. MİRZAAHMEDOV	E. ESİN
ODE-MERGUEN				XI.yy.ikinci yarısı-XII.yy. ilk yarısı B.Selçuklu		XI.yy.ikinci yarısı- XII.yy. ilk yarısı B.Selçuklu		Karahanlı veya B.Selçuklu			
BEYKENT RİBAT										XII.yy.	
DAYA HATUN	XII. yy. ikinci yarısı	XII. yy.	X- XI. yy. ilk yarısı	XII.yy. başı B.Selçuklu	XII.yy. B.Selçuklu	1145-1146	XI yy. sonu Karahanlı	B.Selçuklu			
EL ASKER				XI-XII. yy.							
HURMUZFARRA				X. yy.		IX-X. yy.					
AKÇAKALE				XI-XII.yy-	XI.yy ikinci yarısı B.Selçuklu	XI. yy	XI.yy. sonu Karahanlı	Karahanlı veya B.Selçuklu			
RİBAT-I MELİK							1078-79	1078-79	1. evre 1078-79 2.evre XI.yy sonu- XII.yy başı		1. evre 1078-79 2. evre 1102-1130
KURLUTEPE				XI-XII. yy.	XI.yy. B.Selçuklu	XI-XII. yy.	XI.yy sonu- XII.yy başı Karahanlı				

Tablo I - Orta Asya Kervansaraylarının araştırmacılarca önerilen tarihleri

